

Integraal Kennis- en onderzoeksprogramma: WaddenWelzijn

Het Waddengebied als laboratorium voor duurzame sociale oplossingen.

WaddenWelzijn: naar een kennisintensief (hoogwaardig),
vitaal en solidair Waddengebied.

Onderzoeksprogramma WaddenWelzijn
**Het Waddengebied als laboratorium
voor duurzame sociale oplossingen.**

Groningen: 18 oktober 2010

Auteurs:

René Jorna (eindredactie en werkpakket A)

Albert de Hoop (werkpakket F)

M.m.v. Dirk Strijker (werkpakket B); Jouke van Dijk (werkpakket C); Linda Steg (werkpakket D); Rien Herber (werkpakket E); Loek Nieuwenhuis (werkpakket F); Gert de Roo (werkpakket G), Jos Bazelmans (werkpakket H) en Henk Hadders

Inhoud

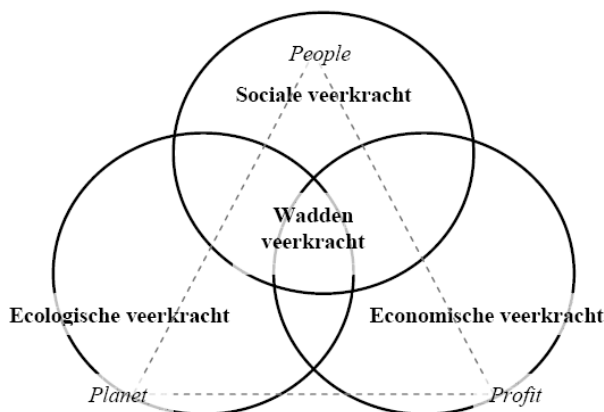
1. Inleiding; het integrale onderzoeksprogramma WaddenWelzijn	3
1.1 Inleiding	3
1.2 Welzijn, kapitaal en duurzaamheid	5
1.3 Icoonprojecten WaddenWelzijn: Waterwinning Ameland en “Rotte Kiezen”	9
2. Doelstelling en opbouw van het programma	12
2.1 Doelstelling	12
2.2 Rationale: urgentie, betekenis, gewicht en belang	12
2.3. Opbouw van het onderzoeksprogramma WaddenWelzijn	14
2.3.1 Inleiding	14
2.3.2 Domein en thema’s	15
2.3.3 De opstap naar werkpakketten	18
2.3.4 Onderzoeksagenda WaddenWelzijn	19
3. Werkpakketten, projecten en vragen	22
3.1 Werkpakket A	22
3.2 Werkpakket B	26
3.3 Werkpakket C	32
3.4 Werkpakket D	36
3.5 Werkpakket E	40
3.6 Werkpakket F	43
3.7 Werkpakket G	47
3.8 Werkpakket H	51
4. Conclusies	54
Literatuur	54

1. Inleiding; het integrale onderzoeksprogramma WaddenWelzijn

1.1 Inleiding

Het waddengebied, met als belangrijkste elementen de Noordzee ten noorden van de eilanden, de Waddeneilanden, de daarachter gelegen Waddenzee en de kustzone van het vaste land, wordt gekenmerkt door een grote dynamiek, zowel in tijd, in ruimte als in de aanwezigheid van allerlei soorten menselijke materiële en immateriële artefacten. De veranderingen nabij en aan het oppervlak van het waddensysteem hebben enerzijds de bewoningsgeschiedenis van het gebied sterk beïnvloed, zijn anderzijds erg beïnvloed door georganiseerd en ongeorganiseerd individueel en collectief menselijk handelen. De huidige toestand en dynamische kenmerken van het waddensysteem zijn het gezamenlijke resultaat van natuurlijke en sociale processen en de interactie van die processen die op verschillende tijd- en ruimteschalen plaats hebben gevonden. Sinds de eerste bewoning van het waddengebied worden met name de veranderingen nabij en aan het oppervlak van het waddensysteem sterk en naar de huidige tijd toe steeds sterker beïnvloed door de menselijke activiteiten. Het maatschappelijk streven naar een duurzame en rechtvaardige toekomst van het waddengebied betreft zowel het natuurlijke waddensysteem, de veiligheid en leefomgeving van de bewoners, de sociaal-economische en sociaal-culturele belangen, het welbevinden, de sociale veerkracht - kortom de sociale duurzaamheid - en de cultuur-historische waarden.

In een advies van het Regionaal College Waddengebied (2008) wordt gesteld “dat ten aanzien van de ontwikkeling van het waddengebied herstel en versterking van veerkracht noodzakelijk zijn, waarbij robuuste natuur en landschap de basis vormen voor zowel het ecologische en economische functioneren, evenals voor de leefbaarheid.” In de integrale kennisagenda van de Waddenacademie (Kabat e.a. 2009) WaddenWelzijn wordt deze stellingname overgenomen en aangevuld. Naar de opvatting van Kabat et al (zie ook Van Dijk en Folmer 2009, p. 3-5) is het echter belangrijk de tegenstelling tussen ecologie en economie te relativeren: het betreft slecht ten dele een echte tegenstelling. Daarnaast is een beschrijving van de werkelijkheid in deze categorieën onvolledig omdat allerlei andere sociale aspecten onderbelicht blijven.

Figuur 1: Veerkracht en de triple P benadering (van Dijk & Folmer, 2009, p. 3)

Naast een natuurlijk-ecologisch en sociaal-economisch perspectief is er ook nog een sociaal-historisch, een sociaal-cultureel en een sociaal-psychologisch perspectief. Het herstel van natuurwaarden of het stimuleren van economische ontwikkeling, “zowel grootschalige in gespecialiseerde zones, als kleinschalige in waardevolle cultuurlandschappen, mits deze plaats vindt binnen natuurgrenzen”, is noodzakelijk, maar niet voldoende. Dat regionale Waddenontwikkeling meer is dan natuurontwikkeling of economische ontwikkeling blijkt ook

wel als wordt gekeken naar de hoofdthema's voor onderzoek waar van Dijk & Folmer (2009) (zie figuur 1) en Bazelmans (2009, 14-19) op wijzen ter onderbouwing van de integrale kennisagenda van de Waddenacademie, namelijk:

- de ontwikkeling van wonen, werken en recreëren;
- de omgang met conflicten tussen economie en ecologie;
- de vormgeving van duurzame ruimtelijke ontwikkeling
- de sociale en politiek organisatie van een rechtvaardige toekomst
- de vormgeving van identiteiten en gemeenschappen op basis van gedeelde geschiedenissen, herinneringen en beleving

Meer in detail worden in de positiebijdrages van van Dijk & Folmer en van Bazelmans een aantal ontwikkelingen en de problemen daaromtrent expliciet genoemd. Ze wijzen op de demografische ontwikkeling, waarin krimp en ontvolking een rol spelen, maar ze melden ook toenemende problemen met de werkgelegenheid en het effect daarvan op inkomens. Als gevolg daarvan komen de mogelijkheden voor wonen, werken en recreëren in het Waddengebied onder druk te staan. Daarnaast is het Waddengebied sinds het midden van de jaren zestig het toneel van een reeks van conflicten rond het behoud van natuurwaarden enerzijds en het economische gebruik van het gebied anderzijds. Politiek-juridische escalatie is de norm: trage en onvolkomen, rechtmatige maar niet altijd rechtvaardige besluitvorming en het uitblijven van oplossingsgericht handelen is veelal het resultaat. Dit alles belemmert de veerkracht, de vitaliteit, van het Waddengebied. Als gevolg hiervan zien zij dat de volgende vragen spelen. Hoe kan inhoud worden gegeven aan wonen, werken en recreëren in het Waddengebied? Wat zijn er voor trendmatige demografische ontwikkelingen te voorzien en wat betekent dit voor huishoudens die vertrekken of zich willen vestigen in het Waddengebied? Zijn de ontwikkelingen in de economische sectoren als gelijkwaardig te zien of zijn er verschillen en zo ja, wat betekenen die? Welke waarden (of 'kapitaal') vertegenwoordigt het gebied en voor wie zijn deze waarden belangrijk? Hoe worden deze waarden door verschillende groepen inzet gemaakt van debat, bestuur en beleid, en handelen, en met welk succes?

Het is zinvol om in de discussie over het Waddengebied te spreken in termen van scenario's voor de toekomst. Voor een vergelijking van de wenselijkheid van scenario's is het echter nodig dat ecologische, cultuurhistorische, sociale en economische waarden of belangen 'gewogen' of vergeleken kunnen worden. Van Dijk & Folmer stellen dat we economische grootheden goed kunnen benoemen, maar constateren ook dat deze instrumenten voor andere grootheden nog maar mondjesmaat bestaan en dus in verder onderzoek ontwikkeld moeten worden. In het essay van Bazelmans zijn sociaal-wetenschappelijke aanknopingspunten te vinden voor een dergelijke, bredere discussie over waarden.

Tot slot melden genoemde auteurs ook dat door verschillende partijen in verschillende contexten met nu eens tegengestelde en dan weer gelijkgestemde belangen naar het Waddengebied wordt gekeken. De perceptie op en de beleving van het Waddengebied is steeds weer anders, wat besturing (governance), het draagvlak voor besluiten en de ordening van de gedeelde Waddenruimte erg moeilijk maakt. Het punt is niet dat we deze perceptieverschillen in algemene zin constateren, maar het punt is dat we te weinig details weten en ook dat we de patronen en mechanismen er achter veel te weinig kennen. Het zijn precies deze economische, sociologische, psychologische en culturele vragen, in de context van een zeer rijke natuur, die we in deze onderzoeksagenda verder willen bestuderen en beantwoorden.

De onderzoeksagenda voor WaddenWelzijn, zoals hier gepresenteerd, is een concretisering van het werk van van Dijk & Folmer (2009), Bazelmans (2009) en Kabat et al. (2009, p. 112-113) en richt zich vooral op de menselijke, organisatiekundige, sociale,

economische en cultuurhistorische aspecten van het Waddengebied. Hoe is binnen het gebied een duurzame economie te realiseren; welke ‘eigen’ (nieuwe) natuurlijke hulpbronnen kunnen daarbij een rol spelen; hoe kan sociale samenhang worden gewaarborgd en hoe kan een vitaal en waardevol cultuurlandschap worden vormgegeven (Kabat et al, 2009, p. 113)? Het gaat met andere woorden om een sterke, gezonde en rechtvaardige samenleving (Porritt, 2005) voor het Waddengebied te behouden dan wel opnieuw te realiseren. In dit onderzoeksprogramma zijn daarom drie begrippen essentieel: welzijn, kapitaal en duurzaamheid.

1.2 Welzijn, kapitaal en duurzaamheid

Welzijn

In hun boek *Understanding Human Well-Being* (2006, p. 3) geven McGillivray & Clarke een bruikbare discussie van de dubbelzinnigheid van het begrip Welzijn:

“Human well-being, however, is an ambiguous concept. It lacks a universally acceptable definition and has numerous, often competing, interpretations [...] Further, terms such as quality of life, welfare, well-living, living standards, utility, life satisfaction, prosperity, needs fulfillment, development, empowerment, capability expansion, human development, poverty, human poverty, and, more recently, happiness are often used interchangeably with well-being without explicit discussion as to their distinctiveness.”

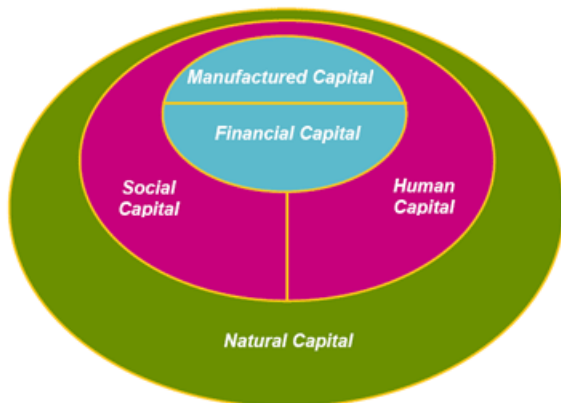
Ondanks de vele verschillen in opvattingen over welzijn zijn volgens McGillivray & Clarke veel auteurs het er over eens dat welzijn zeer moeilijk direct te meten is. Ze spreken liever over benaderingen, dat wil meettechnisch zeggen dat het een latent kenmerk (variabele) en geen observeerbaar kenmerk is. Welzijn wordt vaak via zogenaamde proxy's bepaald en gemeten. McElroy (2008) maakt in zijn overzicht van indicatoren van welzijn, onderscheid in objectieve en subjectieve indicatoren. De meest belangrijke schijnbaar objectieve indicator is “inkomen”. Velen, en niet alleen economen, zien een gelijkstelling van Welzijn met vooral materiële welvaart. De laatste 15 jaar is deze “objectieve” indicator voor Welzijn bekritiseerd en aangevuld of vervangen door meer subjectief georiënteerde indicatoren zoals “geluk” met in achtneming van “cognitieve oordelen over levensvoldoening en effectieve evaluaties van emoties en gemoedstoestanden” (McGillivray & Clarke, 2006, p. 4). In deze onderzoeksagenda vatten we welzijn zowel op in termen van “materieel” (inkomen) als in termen van “immaterieel” (sociaal en psychologisch geluk) welbevinden.

Soorten Kapitaal

In “Forum for the Future” (zie website) wordt systematisch uitgegaan van vijf soorten kapitaal: natuurlijk, menselijk, sociaal, geconstrueerd en financieel kapitaal (zie figuur 2). Met de term “kapitaal” wordt bedoeld een “waarderingssystematiek”. Voor deze systematiek zijn drie bepalingen belangrijk: wat wordt gewaardeerd, hoe wordt het gewaardeerd en wat betekent deze waardering? We leggen eerst de kapitaalsoorten van het Forum uit, waarna we een aangepaste ordening voorstellen, waarin het onderzoek van WaddenWelzijn goed tot zijn recht komt.

Essentieel in iedere discussie over kapitaal is de aanwezigheid van natuurlijk kapitaal. Natuurlijk kapitaal is die voorraad aan en stroom van energie en materialen die gebruikt kan worden om goederen en diensten voor menselijk individueel en collectief handelen te realiseren. Dit betreft grondstoffen - van water tot metalen - energie en haar veelvoudige dragers tot organismen en dieren die hun natuurlijke plaats in de voedselketen hebben evenals

alle chemische, fysische en biologische processen die daar bij horen. Zonder natuurlijk kapitaal zijn discussies over de overige kapitaalsoorten overbodig.

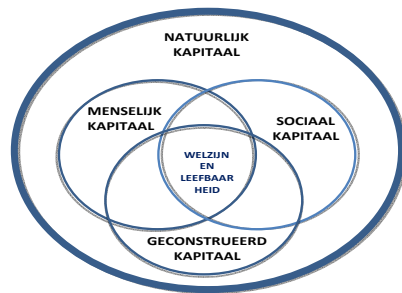
Figuur 2: Vijf kapitalen van het “Forum for the Future”

Er zijn drie vormen van “antropo” kapitaal (door de mens direct of indirect voortgebracht kapitaal): menselijk kapitaal (mentaal of intellectueel kapitaal), sociaal kapitaal en geconstrueerd kapitaal. Menselijk kapitaal bestaat bijvoorbeeld uit kennis en vaardigheden van mensen, hun leervermogen, hun scholing en hun motivatie. Ook gezondheid en ethisch en sociaal besef horen tot menselijk kapitaal. Het komt in het kort neer op (effecten van) het menselijk individueel handelingsvermogen (Becker, 1964; Mincer, 1958; Schultz, 1961).

Sociaal kapitaal betreft de instituties, organisatieverbanden en samenlevingsvormen die mensen met elkaar hebben gecreëerd. Concrete vormen daarvan zijn - om een beperkte opsomming te geven: de rechtspraak, vakverenigingen, bedrijven, scholen en universiteiten, maar ook gemeenschapsvorming in dorpen, steden en regio's (immaterieel bedoeld). Het gaat in de kern om gedeelde kennis die mensen in groter verband in staat stelt hun samenleving overeind te houden, voort te zetten en te verbeteren (Coleman, 1990; McElroy et al, 2006; Ostrom & Ahn, 2003; Putnam, 2000).

Geconstrueerd kapitaal betreft alle materiële artefacten die wij mensen gecreëerd hebben. Het betreft fysische-chemisch-biologische systemen en infra-structuur die wij mensen voor onszelf gemaakt hebben. Het gaat dan bijvoorbeeld om werktuigen, wegen, spoorlijnen, waterwegen, energiecentrales, openbaar vervoer en telecommunicatiesystemen.

De laatste kapitaal soort betreft financieel kapitaal. Deze kapitaal soort is van een andere orde dan de voorgaande soorten kapitalen. Financieel kapitaal bestaat namelijk niet zelfstandig. Het bestaat uit munten, bankbiljetten, obligaties, aandelen en de vele andere financiële constructen, die bestaan bij gratie van het feit dat wij mensen er interpretaties en representaties van hebben, die in de grond zijn gebaseerd op vertrouwen, autoriteit en afspraken of een combinatie daarvan. Financieel kapitaal heeft geen waarde op zich. Wij zien financieel kapitaal als een uitdrukkingsvorm van de andere soorten kapitaal en we zullen daarom deze kapitaal soort, die geen eigenstandige vorm heeft, verder niet in de duurzaamheid discussie betrekken. Om deze reden stellen we een aangepaste ordening voor van de soorten kapitaal (zie figuur 3). Financieel kapitaal is daarin verdwenen, terwijl natuurlijk kapitaal nog steeds de basis vormt. In de “doorsnede” van menselijk, sociaal en geconstrueerd kapitaal zit welzijn en leefbaarheid. De goede of verbeterde omgang met de soorten kapitaal maakt het mogelijk sociale duurzaamheid te realiseren door of kapitaal er bij te creëren (hernieuwing of vernieuwing) of de afbraak van kapitaal tegen te gaan (zoals Wijffels (2002) formuleerde in “duurzaamheid is een reductie realiseren in afwentelen”).

Figuur 3: Welzijn leefbaarheid als de “doornsede” van “antropo kapitaal”

De eerste aanzet tot een kapitaal-georiënteerde theorie van menselijke activiteiten ten behoeve van duurzaamheid is al in het begin van de 20ste eeuw geformuleerd (Soddy, 1922; Georgescu-Roegen, 1971; Daly, 1996) en later aangevuld (Meadows et al, 1992; Wackernagel & Rees, 1996; Elkington, 1998; McElroy et al, 2006 Porritt, 2006). In deze literatuur wordt duidelijk dat een bepaling van soorten kapitaal het begin vormt van onderzoek naar (sociale) duurzaamheid. Ook met betrekking tot WaddenWelzijn, is natuurlijk kapitaal het basisgegeven. Echter, door individueel en collectief menselijk gedrag kan de voorraad natuurlijk kapitaal afnemen. Wat we antropo kapitaal (menselijk, sociaal en geconstrueerd) noemen kan ook afnemen, maar in tegenstelling tot natuurlijk kapitaal kan het eventueel ook weer toenemen.

De moeilijkheid bij het vergelijkbaar maken van soorten kapitaal is de maat, de eenheid waarmee ze worden geoperationaliseerd. Daartoe zijn in principe twee werkwijzen geschikt. We kunnen werken met een gemeenschappelijke noemer van “geld”. Daartoe moeten in alle gevallen vormen van antropo kapitaal worden uitgedrukt in termen van financieel kapitaal. Dat is om twee redenen moeilijk. Ten eerste zijn sommige en misschien wel vele vormen van sociaal of geconstrueerd kapitaal niet adequaat in financiële termen te vatten. Ten tweede kan op basis van “wat niet kan worden gemeten telt niet mee” een onwerkelijke zogenaamd eenduidige financiële situatie ontstaan die als werkelijkheid gaat functioneren, terwijl ze dat niet is. Kort door de bocht geformuleerd is de gedachte dan dat als het niet kan zoals het moet, dan moet het maar zoals het kan. Dat is vanwege een eerlijke waardering erg onwenselijk. Om deze reden is een herformulering van alle soorten kapitaal in financieel kapitaal zeer vertekend en daarmee ondoenlijk en onwenselijk.

Een andere manier om soorten kapitaal vergelijkbaar te maken is ze niet onderling te vergelijken, maar om de soorten kapitaal met zichzelf te vergelijken, door aan te geven dat kapitaal aanwezig is en ook dat kapitaal wordt gebruikt. Er ontstaat dan een ratio waarbij wat aanwezig is wordt afgezet tegen wat wordt gebruikt of verbruikt. Met betrekking tot natuurlijk kapitaal is de situatie dan zeer eenvoudig. Als je meer energie gebruikt dan er aanwezig is of op natuurlijke wijze kan worden aangevuld, put je je kapitaal uit. Wat in duurzaamheidstermen is gaan heten: je bent niet duurzaam. Deze ratio benadering is veel complexer voor de vormen van antropo kapitaal. We lichten dat toe.

In alle soorten kapitaal gaat het in de kern over het draagvermogen van de sociale, natuurlijke of menselijke omgeving (“carrying capacity”). We verwijzen hier naar de basisgedachtengang van duurzaamheid als een dynamische verhouding tussen een systeem en zijn omgeving. Als het draagvermogen (van de omgeving) onvoldoende is, is het geheel niet duurzaam. Er zijn wat betreft de natuurlijke omgeving weinig mogelijkheden om “dat wat er

is” te vergroten. Eenmaal opgebruikte olie of gas vult zich niet op korte termijn aan. Het kan zijn dat technische ontwikkelingen soelaas bieden, maar vaak gaat daar veel tijd over heen. Met betrekking tot antropo kapitaal ligt dan anders. Natuurlijk kunnen we overwegen minder antropo kapitaal te gebruiken, net zoals dat ook voor natuurlijk kapitaal kan. Maar er is voor antropo kapitaal een veel meer vanzelfsprekende mogelijkheid om het bestaande kapitaal te vergroten. Dit kan gebeuren door andere organisatievormen te gebruiken, door scholing, door ander gebruik van processen of door innovatie, in termen van hernieuwing of vernieuwing in algemene zin. Hiervoor is kenniscreatie, individueel en collectief, essentieel. Kenniscreatie is een onderdeel van kennismanagement (Jorna, 2006). We kunnen onze “carrying capacity” van antropo kapitaal vergroten door vernieuwing, door leren en door herorganiseren. We krijgen dan zicht op de invloed, het effect van menselijk gedrag (individueel en collectief) op de soorten kapitaal. Als deze activiteiten leiden tot het bewaren, in standhouden of zelfs vermeerderen van het antropo kapitaal, zijn die activiteiten duurzaam. Als ze dat niet doen zijn ze niet duurzaam. Ze dragen dan niet bij aan welzijn. Wat we willen is een handhaving of vergroting van het menselijk welzijn, in het Waddengebied: de ontwikkeling bevordering en verbetering van WaddenWelzijn.

Hiermee hebben we de eerste twee vragen in het begin van deze sectie beantwoord, namelijk wat er wordt gewaardeerd en hoe het wordt gewaardeerd. De bedoeling daarbij is dat de vormen van antropo kapitaal er voor zorgen dat menselijke noden, behoeften, wensen en voorkeuren worden vervuld, zonder dat de gevolgen ervan en de voorwaarden ervoor - zoals Wijffels zei - “worden afgewenteld” op de natuur, dan wel op anderen hier en nu en vooral ook elders en later. We kunnen nu ook de derde vraag beantwoorden, wat namelijk de kapitaal formulering betekent. De soorten kapitaal geven de mogelijkheid van vergelijken, zowel onderling als binnen ieder der soorten kapitaal over de tijd. De waardering in termen van soorten kapitaal betekent dat er voor WaddenWelzijn in de verschillende werkpakketten meer dan voldoende mogelijkheden zijn om sociale duurzaamheid te bepalen, te waarderen en te kwantificeren, om daar vervolgens ingrepen en interventies, dan wel terughoudendheid en voorzichtigheid mee gepaard te laten gaan.

Duurzaamheid

De thematiek van duurzaamheid vraagt eveneens om een afbakening. Er zijn veel theoretische definities en lijsten van indicatoren van duurzaamheid te vinden (zie Faber et al, 2005; Jorna, 2006 en McElroy, 2008). In deze WaddenWelzijn agenda wordt de volgende definitie van duurzaamheid gebruikt. De definitie (Jorna et al, 2006) is vanuit een systeemperspectief geformuleerd en kan gebruikt worden in ecologische en in sociale omgevingen:

Een artefact (ding, construct, zaak) is duurzaam als de interne structuur van het artefact in een dynamisch evenwicht is met zijn omgeving. Een dynamisch evenwicht betekent dat van de omgeving gebruik gemaakt kan worden, maar dat de omgeving zelf ook het artefact “gebruikt”.

Voorbeelden van artefacten zijn: organisaties, waterwegen met aquaducten, een rechtbank, een dorp, een bedrijf of een onderwijsinstituut (Simon, 1969). Een artefact is een mede door menselijke ingrijpen gerealiseerde “entiteit of constellatie”. We kunnen ook hier een onderverdeling maken in materiële en immateriële artefacten. Voorbeelden van materiële artefacten zijn wegen of vaarwegen, maar ook huizen of scholen, terwijl voorbeelden van immateriële artefacten zijn het onderwijsstelsel of de rechtspraak, maar ook een regio of dorp als gemeenschap. Er zijn ook combinaties van beide artefacten te geven. Zowel materiële als immateriële artefacten hebben als kenmerk dat ze (mede) door mensen, individueel of

collectief, zijn gemaakt. Daarbij kunnen verschillende aggregatieniveaus worden aangegeven zoals op het niveau van een individu, groep, dorp, regio, cultuur of samenleving.

Duurzame systemen zijn per definitie ook levensvatbaar. Levensvatbaarheid staat voor het continueren, het doorgaan van een entiteit of systeem, of het nu een natuurlijk product als een vrucht, boom of mens is of een kunstmatig product als een samenleving, een organisatie of een regio. Levensvatbaar is dat systeem of die entiteit die beschikt over veerkracht, groeikracht of over vitaliteit en een adaptief (c.q. leer) vermogen.

1.3 Icoon-projecten voor WaddenWelzijn

Opdat de discussie over kapitaal, duurzaamheid en welzijn niet alleen maar in concepten en abstract verloopt, geven we hieronder een paar concrete voorbeelden waarin genoemde thematiek wordt geïllustreerd.

Icoonproject 1: Waterwinning, duurzaamheid en toerisme op Ameland

De Waddeneilanden hebben in een ambitiemanifest met de minister vastgelegd duurzame energietoepassingen te willen met als doel zelf-voorzienend in energie te zijn in het jaar 2020. Daarnaast hebben de eilanden naar de toekomst toe een probleem op te lossen met de drinkwaterhuishouding. Zo loopt er al jaren een drinkwaterleiding van de vaste wal naar Ameland. In verband met beperkte capaciteit van de drinkwaterwinning op het eiland, de provinciale vergunningen en de toenemende drinkwaterbehoefte vanwege het toerisme (ongeveer 600.000 kubieke meter per jaar) is jaren geleden een drinkwaterleiding aangelegd waardoor Vitens water laat stromen van het waterwingebied Spannenburg. Deze waterleiding over het wad is kostbaar en kwetsbaar. De gemeente Ameland zoekt samen met Vitens daarom naar een duurzame oplossing op het eiland waarmee wellicht in de toekomst de drinkwatervoorziening op het eiland zelfvoorzienend is. In dat kader neemt Ameland deel in het EU-Interreg programma Sustainable Islands (ook wel het Cradle to Cradle project genoemd). Samen met Vitens en Wetsus probeert de gemeente Ameland te zoeken naar oplossingen rond de waterwinning, zonder dat daarvoor de natuurwaarden aangetast worden. Er wordt gezocht naar oplossingen rond waterverbruik vermindering bij de consument, en naar oplossingen in de waterzuivering waarbij terugwinning van drinkwater centraal staat. Bij dit laatste moet er nog een flink aantal technologische hobbels genomen bijvoorbeeld met betrekking tot een “wetland” project, hoe om te gaan met het digestaat (drijfmest) en hoe het vraagstuk van sporen van medicijnen en hormonen in het drinkwater op te lossen. Ook de berging van zoet (regen) water in de winter biedt wellicht oplossingen.

Toeristisch gezien zou een dergelijk waterwinproject goed zichtbaar gemaakt kunnen worden aan belangstellenden (zie de aanpak op Nordeney). Er zou gedacht kunnen worden aan een watermilieupark (wetlands zijn ook mooie plekken om te bezoeken; zie het wetlandproject in Helsingborg). Hierbij zou een bezoekerscentrum kunnen worden ontwikkeld waar ook onderzoekers verblijven. Het eiland leent zich erg goed om goede (zuivere) experimenten te houden en deze tevens te tonen aan een breed publiek.

In het huidige EU-Interreg project (sustainable islands) is niet meer dan onderzoeksgeld voor de prefase opgenomen. Met dit icoon-project worden zowel de natuurwaarden ondersteund als een vorm van ecotoerisme en onderwijs en educatie gerealiseerd.

Icoonproject 2: Aanpak van verpaupering en functieverlies in de gebouwde omgeving van Friese dorpen: ‘rotte kiezen’ en leegstaande kerken

Dorpsbelangen, woningcorporaties, gemeenten en provincies kunnen ze zo benoemen: verpauperde panden die het aanzicht van een dorp bederven en dorpsbeeldbepalende kerken

die hun religieuze functie hebben verloren. Een 'rotte kies' aanpakken of een kerk herbestemmen is echter zo eenvoudig nog niet. 'Rotte kiezen' zijn namelijk vaak in particuliere handen en (interieurs van) kerken vertegenwoordigen monumentale waarden.

'Rotte kiezen'

Woningcorporaties en gemeenten hebben bij herstructureringsprojecten regelmatig te maken met slecht onderhouden panden in de dorpen. Deze panden verkeren in een dermate slechte staat dat de negatieve uitstraling ervan groot is (zie figuur 4). Vaak gaat het om beeldbepalende panden, beeldbepalend vanwege van hun ligging en vanwege hun omvang. De staat waarin de panden verkeren, is vaak al jaren een bron van ergernis voor de omgeving. De verkrotting kan verschillende oorzaken hebben: leegstand al dan niet vanwege een speculatieve aankoop, onverkoopbaarheid van het pand, geldgebrek of andere belemmerende omstandigheden om op te knappen. De effecten van deze verkrotting zijn erg groot. In de wijdere omtrek van een dorp kan een aantal van deze panden ervoor zorgen dat niemand zich meer in het desbetreffende dorp wil vestigen. In het dorp kan het leiden tot een imagoprobleem. In de straat heeft zo'n pand een negatieve uitstraling op de naaste of tegenoverliggende burens/panden, om van de directe overlast en waardedaling van deze woningen maar te zwijgen.

Bij het oppakken van deze thematiek spelen twee problemen. Ten eerste moet duidelijk worden waarom de verkrotting is ontstaan, ten tweede moet een oplossing binnen de juridische en maatschappelijke kaders vallen.

De plattelandsorganisatie Doarpswurk heeft een paar jaar geleden samen met vier woningcorporaties het initiatief genomen om de thematiek in kaart te brengen en oplossingsrichtingen aan te dragen. Zo is in Berlikum een in zeer slechte staat verkerend pand aangepakt. Uit inventarisatie bleek dat er meerdere partijen bij dit pand betrokken waren: de eigenaar, de corporatie die huizen in de straat verhuurde, bewoners die recht van overpad hadden en de gemeente. Met instemming van alle partijen heeft de corporatie een oplossing gevonden. De thematiek is "Aanpak Rotte Kiezen" genoemd. Deze beeldspraak is treffend omdat er een slechte kies is en deze kies vroeg of laat de andere kiezen zal aansteken. Een snelle behandeling is daarom geboden. De beeldspraak laat tevens het verschil zien tussen een kies en een verkrot pand. Kiezen hebben een en dezelfde eigenaar. Een verkrot pand heeft vaak niet dezelfde eigenaar als de naastgelegen panden. Bij een kies doet een tandarts de behandeling. Dat is bij een verkrot pand moeilijker. Er zijn verschillende partijen met verschillende belangen betrokken.

Figuur 4: Pand in Berlikum

De aanpak is een goed voorbeeld van het onderkennen van het belang van sociale cohesie. Huizen, mensen en gemeenschappen staan niet op zich. Ze zijn met elkaar verbonden. Sociale duurzaamheid als de balans tussen een sociaal systeem en zijn omgeving kan alleen maar worden gerealiseerd als het systeem (het verkrotte pand) en de omgeving (de andere panden en de vele betrokkenen) een oplossing vindt. Als dat niet gebeurt, gaan leefbaarheid en welzijn van zo'n gemeenschap snel achteruit. Door een effectieve aanpak wordt het afwentelen van de gevolgen van een verkrot pand op de omgeving gereduceerd.

'Verlaten kerken'

In 2008 verscheen in opdracht van de Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed een rapport over leegstand en herbestemming (Harmsen & Van der Waal, 2008). In het rapport wordt geconcludeerd dat Fryslân niet geplaagd wordt door een ernstige mate van leegstand, maar dat 'in het fijnmazige open landschap met veel kleine dorpen en enkele tientallen grotere plaatsen en steden, leegstand wel pijnlijk opvalt'. Voor twee sectoren, zo constateert het rapport, is echter wel bijzondere zorg te merken, voor, zoals hierboven al geconstateerd, voor verkrotte woningen én voor kerken. In de provincie zijn ca 770 kerken gebouwd en zijn er 550 nog als zodanig in gebruik. Op betrekkelijk korte termijn zullen echter ongeveer van 100 kerken de deuren sluiten terwijl er al enkele tientallen ongebruikt leegstaan. Vele kerken zullen ook een achterstand in onderhoud oplopen. De leegstand en de slechte staat van onderhoud is 'het gevolg van de verschraling van het bestuurskader, de intering van kerkelijke vermogens en de recente ontwikkeling van kerken in de Samen op Weg- of Protestantse kerkencombinaties' (Harmsen & van der Waal, 2008, p. 148). Het betreft hier overigens een probleem dat zich binnen geheel Nederland voordoet. De voorspelling is dat in de komende tien jaar er iedere week één à twee kerken gesloten zullen worden.

Verlaten kerken kunnen in de meeste gevallen niet afgebroken worden; ze vertegenwoordigen vaak een belangrijke historische en cultuurhistorische waarde, zowel voor bewoners als bezoekers. Daarnaast vormen ze vaak het monumentale en vertrouwde middelpunt van de gebouwde (dorps)omgeving. Herbestemming is de oplossing maar is vaak moeilijk te realiseren, en hoge verbouwingskosten zijn hiervoor niet de enige reden. Vorm, omvang en de wens monumentale waarden te behouden staan conversie in woningen vaak in de weg. Aan nieuwe multifunctionele centra of dorpshuizen is op veel plekken geen behoefte.

Intussen heeft het probleem van de verlaten kerken beleidsmatige aandacht op nationaal niveau. Maar ook de provincie Fryslân heeft het probleem onderkend en samen met de Stichting Alde Fryske Tsjerken een Deltaplan Fryske Tsjerken geformuleerd (zie Bakker 2009). Provinciaal geld om het probleem aan te pakken is er de komende jaren wel, maar geld is maar een deel van de oplossing: op welke wijze kan bij ontbreken van lokaal animo of bestuurlijke kunde en een ontbrekende lokale vraag naar 'vastgoed' herbestemming en behoud vorm krijgen. Kennisdeling op interprovinciaal (vergelijk het succesvolle werk van de Stichting Oude Groninger Kerken) en (inter)nationaal niveau ligt daarbij voor de hand.

2. Doelstelling en opbouw van het programma

2.1 Doelstelling

De overkoepelende doelstelling van het kennis- en onderzoeksprogramma WaddenWelzijn betreft het genereren van data, informatie en (fundamentele) kennis van en inzichten in de sociaal-economische, sociaal-psychologische, sociaal-culturele en sociaal-historische aspecten van het Waddengebied en de dynamiek van deze subsystemen in relatie tot met het ecologische waddensysteem. Daarbij worden de sociaal-economische, sociaal-psychologische, sociaal-culturele en sociaal-historische aspecten zoveel mogelijk in hun onderlinge samenhang bestudeerd. Meer in het bijzonder wil WaddenWelzijn het volgende bereiken: **het bevorderen van sociale duurzaamheid, van sociale cohesie, van sociale veerkracht en van leefbaarheid (levensvatbaarheid in termen van kapitaal), zowel individueel als in groepsverband van en voor de huidige en de volgende generatie Waddengebiedbewoners.** Leefbaarheid wordt daarbij niet alleen opgevat in termen van sociale samenhang maar ook in termen van het voortbestaan van een vitaal cultuurlandschap en levend erfgoed. In veel gevallen, maar lang niet altijd, zal ook de relatie tot ecologische duurzaamheid, klimaat en natuur aan de orde komen. Dit zal in veel gevallen, maar lang niet altijd, in relatie staan tot ecologische duurzaamheid, klimaat, natuur, landschap en cultureel erfgoed.

2.2 Rationale: urgentie, betekenis, gewicht en belang

Sinds het rapport van de Commissie Mazure in 1974 is het besef doorgebroken dat het Waddengebied een zeer uniek gebied is, waar uiterst zorgvuldig mee moet worden omgegaan. Dit besef heeft sindsdien aan invloed gewonnen. Het Waddengebied wordt gekenmerkt door een sterke wisselwerking tussen mens en natuur. In het Waddengebied wonen ruim een kwart miljoen mensen en daarnaast komen er grote aantallen bezoekers om te recreëren. Een deel van de mensen woont er constant en sommige families hebben er een eeuwenlange geschiedenis. Dit geldt zowel voor de eilanden als de kuststrook. De bewoners voelen zich verbonden met het Waddengebied en velen vinden hun bestaan in het waddenecosysteem. Het waddenecosysteem draagt de sporen van de aanwezigheid van de mens, zowel ten goede als ten kwade. Enerzijds is het unieke open landschap van vandaag gevormd door natuur en mens gezamenlijk. Anderzijds is ook een aantal bedreigingen voor het waddenecosysteem toe te schrijven aan de mens, zoals vervuiling van water en bodem en overbevissing. Binnen het gebied is sprake van een grote sociaaleconomische en cultuurhistorische diversiteit. Het toegenomen besef over de unieke waarde heeft geleid tot wet- en regelgeving met als leidend principe het behoud van de natuurwaarde en cultuurhistorische waarde van het Waddengebied, met ruimte voor duurzaam menselijk medegebruik. Ook voor de Waddenacademie is dit principe leidend. De wisselwerking tussen mens en natuur in het Waddengebied impliceert dat beide in hun onderlinge afhankelijkheid bezien dienen te worden. Deze wisselwerking wordt erkend in deel 4 van de planologische kernbeslissing (PKB, tevens Derde Nota Waddenzee, 2007) en komt hierin tot uitdrukking in het gehanteerde formulering ontwikkelingsperspectief. De Waddenacademie constateert dat er discussie is en kennisvragen zijn over de handelingsperspectieven van het menselijk medegebruik in het waddengebied. Deze discussie is gebaat bij een goede interdisciplinaire wetenschappelijke kennis van de huidige situatie en van de wijze waarop in een millennialange interactie tussen mens en omgeving de huidige situatie tot stand is gekomen.

In 2004 verscheen het rapport van de Adviesgroep Waddenzeebeleid (Commissie Meijer). Deze commissie pleitte voor een integraal perspectief, uitgaande van voorrang van de natuur

met beperkt menselijk medegebruik, teneinde de in het geding zijnde waarden en belangen te bewaken en verder te ontwikkelen. Het toegenomen besef over de unieke waarde heeft geleid tot wet- en regelgeving met als leidend principe het behoud van de natuurwaarde en cultuurhistorische waarde van het waddengebied, met ruimte voor duurzaam menselijk medegebruik. Ook voor de Waddenacademie is dit principe leidend.

De offensieve strategie die de Commissie Meijer voor ogen had, hield onder meer in het instellen van een Waddenfonds ter financiering van extra investeringen in het waddengebied. In oktober 2005 besloot het toenmalige kabinet op voorstel van minister Dekker van Volkshuisvesting, Ruimtelijk Ordening en Milieubeheer (VROM) om in te stemmen met het instellen van het Waddenfonds, waarvoor over een periode van 20 jaar 800 miljoen euro beschikbaar werd gesteld (inclusief compensatie voor de kokkelvisserij).

Hier is met name de vierde doelstelling van het Waddenfonds, het ontwikkelen van een duurzame kennishuishouding ten aanzien van het waddengebied, van belang. De Commissie Meijer pleitte voor het instellen van een onafhankelijke Waddenacademie, die deze doelstelling vorm zou moeten geven. Het toenmalige kabinet besloot om het advies van de Commissie Meijer over te nemen en uiteindelijk werd de Waddenacademie op 30 juli 2008 formeel ingesteld. Met een groot inauguratiesymposium ging de Waddenacademie op 1 en 2 december 2008 in Leeuwarden feitelijk van start.

Op 30 mei 2009 tijdens de Waddentoogdag 2009 bood de directeur Pavel Kabat aan de voor het waddengebied verantwoordelijke bewindslieden Cramer, Verburg en Huizinga de integrale kennisagenda van de Waddenacademie *Kennis voor een duurzame toekomst van de Wadden* aan.

In de kennisagenda wordt een beperkt aantal grote overkoepelende kennis- en onderzoeksprogramma's en twee randvoorwaardelijke thema's voorgesteld, waarbinnen in multidisciplinair verband onderzoek zou moeten worden verricht. Het gaat hierbij om:

- 3 generieke kennisprogramma's (Verleden Wadden; Wadden Monitor en Wadden Toekomst);
- 3 integrale onderzoeksprogramma's (Wadden Klimaat; Wadden Natuur en WaddenWelzijn);
- 2 randvoorwaardelijke thema's (Wadden Expert en Wereld Wadden).

De zes kennis- en onderzoeksprogramma's zijn zo gekozen en dusdanig integraal geformuleerd dat ze samen het totale kennisveld aangaande het waddensysteem kunnen bedienen. Ze hebben een semi-permanent karakter, waarbij slechts graduele bijstellingen nodig zijn van prioriteiten in activiteiten en – in nog mindere mate – in doelstellingen. Alle zes kennis- en onderzoeksprogramma's worden ondersteund door de twee randvoorwaardelijke thema's. Elk kennis- en onderzoeksprogramma wordt gekenmerkt door een systeembenadering, dat wil zeggen een benadering waarbij verschillende elementen, kenmerken en processen van een (gekoppeld natuurlijk/socio-economisch) systeem expliciet met elkaar in verband worden gebracht. De nadruk ligt op terugkoppelingen (feedbacks) tussen en binnen verschillende subsystemen, consistentie van beschrijvingen, coherentie van verschillende procesbeschrijvingen op meerdere schalen, volledigheid van de beschrijvingen en de beschikbaarheid van de daarvoor noodzakelijke gegevens en/of experimenten.

Elk kennis- en onderzoeksprogramma wordt gekarakteriseerd door de volgende kenmerken:

- Het is een combinatie van meer dan één wetenschappelijke discipline, met nadruk op bèta-gamma-alpha-interactie;
- Er wordt aandacht besteed aan schalen in ruimte en tijd;
- Er is aandacht voor de cumulatie van processen, ingrepen en effecten;

- Er is aandacht voor het proces van kennis co-productie.

De Waddenacademie is ervan overtuigd dat de gekozen opzet, met een beperkt aantal grote overkoepelende kennis- en onderzoeksprogramma's en randvoorwaardelijke thema's, tegemoet komt aan de belangrijkste kritiekpunten van de Commissie Meijer en kan bijdragen aan het bereiken van het in de PKB geformuleerde ontwikkelingsperspectief. De gekozen opzet biedt ook de grootste garantie dat schaarse middelen zo effectief en efficiënt mogelijk worden ingezet.

Het onderzoeksprogramma WaddenWelzijn speelt in op de genoemde kenmerken, maar met een accent op leefbaarheid, economie en sociale duurzaamheid. Dit onderzoeksprogramma stelt mensen, individueel en gemeenschappelijk, centraal. De eigen kracht en mogelijkheden van de mensen die wonen, leven en werken in het Waddengebied zijn het vertrekpunt voor de werkpakketen en de projecten in Wadden. Dat betekent dat praktische problemen baat hebben bij theoretische inzichten (er is niets zo praktisch als een goede theorie), maar ook dat theorieontwikkeling niet kan zonder praktische realisatie, of dat nu in beleid of in interventie tot uitdrukking komt. Daartoe heeft dit onderzoeksprogramma de volgende doelen:

1. Een versterking, verbetering en adaptatie van de individuele leefomgeving wat betreft scholing, gezondheid en werken binnen de unieke natuurlijke en cultuurhistorische omgeving van het Waddengebied.
2. Een versterking, verbetering en adaptatie van de sociale leefomgeving wat betreft economie, arbeidsmarkt en gemeenschapsvorming, waarbij rekening wordt gehouden met de unieke natuurlijke en cultuurhistorische omgeving van het Waddengebied.
3. Een versterking en verbetering van een herkenbaar en vitaal cultuurlandschap en levend erfgoed. Speciale aandacht geldt de relatie tussen (on)roerende cultuurhistorie en economische en sociale duurzaamheid.
4. Een toepassing van bestaande kennis in de sociaal-historische, sociaal-psychologische, sociaal-economische, sociale-culturele en sociaal-geografische wetenschapsgebieden op praktijksituaties in het Waddengebied, waarbij rekening wordt gehouden met de unieke natuurlijke en cultuurhistorische omgeving.
5. Het voortbouwen op, integreren en toetsen van nieuwe kennis en inzichten in relatie tot bestaande kennis en inzichten en het aanvullen van kennislacunes in de sociaal-historische, sociaal-psychologische, sociaal-economische, sociale-culturele en sociaal-geografische wetenschapsgebieden.

2.3. Opbouw van het onderzoeksprogramma WaddenWelzijn

2.3.1 Inleiding

De onderzoeksagenda WaddenWelzijn is gebaseerd op de Integrale Kennisagenda van de Waddenacademie. Rond welzijn wordt in de agenda gesproken over twee overkoepelende kennisvragen. Deze clusters van vragen hebben betrekking op (1) de realisatie van een duurzame economie en (2) op het behoud en de versterking van een leefbare gemeenschap. Hoe kan op een duurzame wijze vorm worden gegeven aan het streven naar werk, inkomen en leven voor de bewoners van het waddengebied en welke rol kunnen nieuwe gebiedseigen delfstoffen en energiebronnen daarbij spelen, mede in het licht van klimaatverandering en zeespiegelstijging? Op welke wijze kan voor de bewoners van het gebied een leefbare sociale en gebouwde omgeving worden gegarandeerd, gegeven de voorrang voor natuurwaarden in de Wadden en gegeven ingrijpende demografische, (sociaal)economische en culturele processen die het waddengebied vaak ver overstijgen?

Omdat welzijn, zoals eerder aangegeven, niet eenduidig valt te definiëren en dus niet van bovenaf kan worden opgelegd, is er voor het opstellen van werkpakketten (en projecten daarbinnen) met als vertrekpunt de genoemde kennisvragen in de Integrale Kennisagenda een werkwijze gevolgd die van onderaf werkt. In gesprekken met (theoretische en ervarings)deskundigen is gesproken over de vraag wat zij aan problemen en mogelijkheden zien in het waddengebied vanuit het perspectief van sociale duurzaamheid en levensvatbaarheid. De benaderde personen zijn afkomstig uit de drie elementen in het “triple helix” model (Ranga, Miedema & Jorna, 2008): de overheid, het bedrijfsleven en de kennisinstellingen. Daarnaast is gebruik gemaakt van eerdere rapportages en literatuur over het Waddengebied.

2.3.2 Domein en thema's

Uit de gesprekken kwam een groot aantal domeinen, thema's, vragen en problemen naar voren. Omdat WaddenWelzijn, evenals de andere onderzoeksagenda's, vanuit werkpakketten vertrekt met daarbinnen meerdere projecten is het belangrijk een matching te realiseren van deze opbouw van werkpakketten met de belangrijke informatie die naar voren kwam in de gesprekken met de geïnterviewden. In de veelheid aan informatie is op basis van de Integrale Kennisagenda, de positiebijdragen van Van Dijk & Folmer (2009) en Bazelmans (2009), en de interviews een onderverdeling gemaakt die uitgaat van domeinen en thema's. Op basis van deze onderverdeling is vervolgens een indeling gemaakt in werkpakketten, die een combinatie vormen van domein en thema, of een thema met meerdere domeinen, of een domein met meerdere thema's betreffen. We leggen dit hieronder uit door allereerst de domeinen en thema's te bespreken, daarna werkpakketten en mogelijke vragen te formuleren die moeten uitmonden in projecten met daarbij consortia van onderzoekers en onderzoeksmethoden. De hierboven gepresenteerde mogelijkheid om duurzaamheid te beschouwen in termen van verschillende soorten kapitaal maakt het mogelijk de verschillende werkpakketten met elkaar te vergelijken.

Domeinen

Het is gebruikelijk om de ons omringende natuurlijke en sociale werkelijkheid te verdelen in een aantal samenhangende, maar onderscheiden domeinen en subdomeinen. Vaak betreft het hier indelingen die van oorsprong uit de wetenschap stammen maar via politiek, bestuur en beleid ook breder ingang hebben gevonden. In de sociale wetenschappen in de Angelsaksische wereld is het bijvoorbeeld gebruikelijk om een onderscheid te maken in de natuurlijke omgeving en het sociaal-culturele systeem, waarbij de laatste uiteenvalt in een economisch, een psychologisch, een sociaal, een materieel-cultureel en een religieus subsysteem (Clarke, 1968). Vergelijkbaar is de indeling die door marxistische geïnspireerde antropologen wordt gehanteerd. Zij maken een onderscheid in landschap (het ecosysteem), (wo)menscape (de samenleving) en mindscape ('l'idéal'; “de mentaliteit” van een collectief), waarbij binnen de (wo)menscape een economische, een sociale, een politieke, en legaal-juridische en een religieuze structuur wordt onderscheiden (Godelier, 1986; Verrips, 1988). Tot slot mag hier het denken in vier sferen niet onvermeld blijven, omdat juist deze indeling sterk aansluit bij de wijze waarop in onze samenleving tegen de werkelijkheid wordt aangekeken. In de woorden van de econoom Klamer betreft het een verdeling in markt (agora), overheid (polis), netwerken van persoonlijke geborgenheid (oikos) en sociale organisaties ('de derde sfeer') (Klamer, 2005). Rekening houdend met het bovenstaande wordt hieronder niet gekozen voor één van deze indelingen maar voor een meer praktische benadering. Uit de gesprekken kwamen de volgende (sub)domeinen naar voren (domein betreft maatschappelijk/bedrijfsveld of een werkgebied: wat er wordt onderzocht):

1. *Landbouw*: Heel vaak kwam de landbouw naar voren. Het betreft dan zowel de melkveeteelt, de akkerbouw, maar ook de kassenbouw. Op de Waddeneilanden zelf is nog maar in geringe mate sprake van landbouw, maar in de binnendijkse Wadden, zijn er zeer veel discussies over de landbouw. Van grootschaligheid, coöperaties, regionalisering versus globalisering, de relatie met toerisme, innovatie tot en met de eigen voedselproductie. Landbouw is om die reden een belangrijk domein in WaddenWelzijn.

2. *Toerisme*: Een andere zeer belangrijke bron van inkomsten en daarmee van voortdurende discussie is het toerisme. Dit speelt uiteraard vooral op de Waddeneilanden die ook nog eens zeer verschillend van elkaar zijn. Echter ook op en voor het vasteland is er steeds meer aandacht voor toerisme. Twee terugkerende discussieonderwerpen zijn a) de slag van een gevarieerde (per eiland verschillend) kwantiteit naar de kwaliteit van toeristische attracties en b) de relatie van toerisme met landbouw, natuur en cultuurhistorie.

3. *Wonen en Leven*: In het Waddengebied wonen en werken, als men beperkt rekent, 200.000 mensen en als men iets ruimer rekent en de aanzuiging van Leeuwarden en Groningen ook meetelt 500.000 mensen. Deze mensen wonen allemaal in grotere en kleinere dorpen en in de steden. Sommige dorpen hebben te maken met leegloop en door het verdwijnen van boeren komen steeds meer boerderijen leeg te staan. Ook op de Waddeneilanden bestaan grote controverses over wie er wel en wie niet op de eilanden mogen wonen. In sommige regio's van het Waddengebied spelen woningcorporaties een stimulerende of een belemmerende rol. Nauw verbonden hiermee is de vraag bij welk voorzieningenniveau een dorpskern nog zelfstandig kan overleven. We raken hier aan de problemen van krimp en ontvolking en daarmee aan omvang als een basisvoorwaarde voor sociale cohesie.

4. *Cultuur en cultuurhistorie*: Daar waar de belangstelling voor de natuurwaarden van het gebied vooral een zaak lijkt te zijn van buitenstaanders, is binnen het gebied een grote belangstelling zichtbaar voor de geschiedenis en cultuurhistorische betekenis en waarde van gebieden, plaatsen en plekken. Het gebied kent ook een rijk cultureel leven in de actieve beoefening, individueel maar vaker in groepsvorm, van de diverse kunsten, zoals het vertellen van verhalen, toneel, muziek en beeldende kunst in de openbare ruimte. Ondanks ingrijpende processen van ontkerkelijking is het religieuze leven in het gebied geen verwaarloosbare factor. Religie, cultuur en cultuurhistorie bieden bewoners de mogelijkheid zich een betekenisvolle plek te verwerven in een steeds complexer wordende wereld. Individuele en collectieve identiteiten – en daarmee sociale samenhang - krijgen vorm op basis van verhalen waarin verleden, heden en toekomst met elkaar in verband worden gebracht. Onlosmakelijk verbonden met deze processen van identiteitsvorming is de overdracht over de grenzen van generaties van materieel en immaterieel erfgoed. Het is de vraag hoe ontwikkelingen binnen het cultureel-religieuze domein op gespannen voet staan met dan wel bijdragen aan de leefbaarheid van het gebied. Wat zijn ook de (mogelijke) kosten, maar, tevens, wat zijn de (mogelijke) opbrengsten van investeringen in het cultuurhistorische domein (musea, 'lieux de memoires en cultuurlandschappen), bijvoorbeeld in relatie tot toerisme?

5. *Energie*: Op de een of andere manier is rust en ruimte de eerste associatie die men heeft met het Waddengebied, terwijl de ruimte en de specifieke gesteldheid van het Waddengebied ook allerlei mogelijkheden van energieproductie met zich mee brengen. Sterker geformuleerd, in de Duitse en Deense Wadden is grootschalige energieproductie al aanwezig, maar soms erg omstreden. Wat betreft het Nederlandse Waddengebied kan worden gedacht aan energieproductie uit windmolens, blauwe energie (zout-zoet), zonnecollectoren, groene kassen, aardgas en met name ook geo-warmte. Het is belangrijk hier een afgrenzing te maken met betrekking tot het fysisch-chemische perspectief op energie. Daar gaat het in WaddenWelzijn niet om. In WaddenWelzijn gaat het om individueel en collectief, georganiseerd en geïnstitutionaliseerd menselijk gedrag (bijvoorbeeld acceptatie of verwerping) in relatie tot deze fysieke energie productie.

6. *Havens*: Omdat er bij de Wadden sprake is van een kustlijn zijn er ook havens die voor economische bedrijvigheid zorgen. Deze bedrijvigheid is heel verschillend, met bij Delfzijl veel chemische industrie en bij Harlingen toerisme en visserij. Ook andere delen van het kustgebied, zoals Zoutkamp en Holwerd, kennen een beperkte bedrijvigheid in de havens. Een van de domeinen om voor verdere ontwikkeling in het Waddengebied te onderzoeken is de uitbouw of heroriëntatie van havens.

Een ander niet benoemd domein is water (zie Jensma 2008). Voor zover water aan de orde is - en dat is zo, want de Wadden is een groot watergebied - is water als onderzoeksobject niet aan de orde in WaddenWelzijn. Dat speelt vooral in WaddenNatuur en WaddenKlimaat. Naast water als gezond drinkwater, is water wel belangrijk als belevingswaarde in de domeinen toerisme, landbouw en wonen/bewoning en de thema's innovatie en bedrijvigheid/ondernemerschap.

Thema's

Thema's maken duidelijk vanuit welk perspectief de domeinen worden bestudeerd: Innovatie /onderwijs, (Kennis van) Duurzaamheid, Regelgeving (Besturing of Governance) / Ruimtelijke ordening, Bedrijvigheid en ondernemerschap, Gemeenschapsvorming en Gezondheid/Kwaliteit van leven:

I Innovatie/onderwijs: Met innovatie wordt bedoeld "de bedoelde of vooropgezette introductie of toepassing, binnen een rol, groep, of organisatie, van ideeën, processen, producten, of procedures, die nieuw zijn voor het individu, de groep, de organisatie of de samenleving in zijn geheel" (West & Farr, 1990, p. 9; zie ook Jorna, 2006). In het innovatiethema gaat het zowel om radicaal nieuwe als ook om vernieuwende producten en processen. Ook wordt gekozen voor innovaties die zowel op het gebied van producten en processen als op dat van diensten en organisaties liggen. De verandering in de jaren '60 in de winkelomgeving waarbij eerst de klant stilstond en de winkelier rondliep en producten van schappen haalde naar de situatie waar de klant producten van de schappen haalde en de winkelier min of meer stilstond is een zeer belangrijke innovatie in organiserend vermogen geweest. Ook dit telt dus mee als we over innovatie spreken. Daarnaast is verschillende keren naar voren gekomen dat goed onderwijs de motor is voor gebiedsbehoud en ontwikkeling van het Waddengebied. Dit betreft zowel de kennis op universiteit en hogeschool evenals de kennis die in ROC's in samenhang met het bedrijfsleven wordt onderhouden en uitgebouwd. Ook de thematiek van de aanwezigheid van schoolniveaus op de Waddeneilanden kan worden gezien als remmende of een stimulerende factor in het bevorderen van WaddenWelzijn. De landelijke ontwikkeling van duaal leren, het toenemende belang van leren op afstand en de algemene discussie over "levenslang" leren gaan niet aan het Waddengebied voorbij.

II. Kennis van Duurzaamheid: Een thema dat overal in WaddenWelzijn aanwezig is, is duurzaamheid. Maar heel vaak blijkt dat men verschillende ideeën over duurzaamheid heeft of niet weet wat het is of voorstelt. Voor een deel is dat het gevolg van de complexiteit van het begrip, maar voor een deel ook van een gebrek aan kennis: dit betreft zowel de kennis van ecologische, sociale en culturele duurzaamheid, maar ook het denken in zogenaamde "bottom lines" of vormen van niet-financieel kapitaal. Onderwijs en leren moeten daarin voorzien.

III. Regelgeving (Governance) en ruimtelijke ordening/planning: Het unieke karakter van het Waddengebied als natuurgebied maakt het vaak extreem lastig om er het wonen, werken en leven van mensen goed te combineren. Regelgeving is belangrijk, maar wordt door verschillende partijen in verschillende situaties als belemmerend en bestraffend gezien. Regelgeving die wettelijk is vastgelegd is per definitie gestolde kennis. Echter, omdat de werkelijkheid verandert en ook interpretaties met zich mee brengt, kan regelgeving die eerder goed verdedigbaar was in sommige gevallen niet met de tijd mee zijn gegaan of heeft geen gebruik kunnen maken van veranderende inzichten. Dat is voor een deel het gevolg van

verstarring en vertraging, maar anderszins ook het gevolg van verkeerde of verouderde organisatievormen en coördinatiemechanismen en daarmee van “slechte” besturing (governance). Het zal geen verbazing wekken dat in een groot gebied als de Wadden er binnen bestuur en beheer een samenspel is met ruimtelijke ordening en planning; van herindeling en samenvoeging tot eilandgebruik.

IV. Bedrijvigheid/ondernemerschap: De toekomst van het Waddengebied alleen vanuit Welzijn te bekijken kan niet volledig zijn als er niet aan allerlei vormen van bedrijvigheid en ondernemerschap wordt gedacht. Velen noemen de regels te strak om nieuwe producten of diensten te realiseren, dan wel om bestaande bedrijvigheid uit te bouwen. Aan de andere kant is het ondernemerschap in het Waddengebied wel aan complexere randvoorwaarden gebonden dan in vele andere delen van Nederland. Desalniettemin gebeurt er in het Waddengebied van alles op ondernemersgebied. Het is nuttig om van de goede en slechte praktijken in het Waddengebied te leren.

V. Gemeenschapsvorming: Binnen het waddengebied is sprake van een aantal ingrijpende demografische, sociaal-economische ontwikkelingen en culturele processen die mogelijk op gespannen voet staan met de leefbaarheid van het gebied. Welke effecten hebben krimp, vergrijzing, het verdwijnen van werkgelegenheid, ontzuiling en ontkerkelijking, individualisering, degradatie en verrommeling van het landschap op de aard en het functioneren van lokale en regionale sociale verbanden? Al in de jaren zestig en zeventig werden de noodklokken geluid over de leefbaarheid van het Noord-Nederlandse platteland. Van leegloop en de ontwikkeling van sociale anomie is echter geen sprake geweest, mede door het gebruik van technologische innovaties (de auto en de diepvrieskist) en de benutting van oude en nieuwe mechanismen voor de vorming van sociale groepen en netwerken. Binnen diverse werkpakketten zal aandacht worden besteed aan de sterkten, zwakten, mogelijkheden en bedreigingen van de sociale samenhang in de Noord-Nederlandse kustgemeenschappen.

VI: Gezondheid/Kwaliteit van leven: Er is op twee manieren sprake van de thematiek van gezondheid in het Waddengebied. Aan de ene kant is het ruime gebied van de Wadden met zijn natuur, rust en ruimte goed voor de gezondheid van de mensen die daar wonen. Aan de andere kant geeft juist deze rust, natuur en ruimte anderen dan alleen de inwoners zelf de mogelijkheid om er tot rust te komen of om er hun gezondheid te verbeteren.

2.3.3 De opstap naar werkpakketten

In tabel 1 is een combinatie gemaakt domeinen en thema's. Cellen of combinaties van cellen vormen werkpakketten, waarbinnen projecten met vragen worden gedefinieerd en waarvoor praktisch, theoretisch, beleidsondersteunend of interventie onderzoek kan plaatsvinden.

In een notendop is de matrix als volgt te zien. De domeinen, de kolommen, zijn de belangrijkste maatschappelijke opgaven, verbonden met het duurzaam behoud van het unieke open Waddenlandschap en het ecologisch systeem. Het is een nadere uitwerking van de overkoepelende kennisvraag in de Integrale Kennisagenda (pagina 118) naar een duurzame economie. Dat wil zegen het betreft: 1. Landbouw, 2 Toerisme, 5 Energie en 6 Havens als subdomeinen van het economische domein en verder 3 Sociale omgeving en 4 Cultuur en cultuurhistorie in het Waddengebied als subdomeinen van het sociaal-culturele domein. De eerste vier gaan over de economische “bottom line” en de andere twee over de sociale “bottom line”.

Domein → ↓ Thema	Economische “bottom line”		Sociale “bottom line”		Economische “bottom line”	
	1. Land bouw	2. Toe- risme	3. Sociale om- geving (bewo- nen/wonen)	4. Cultuur- historie	5. Energie	6. Ha- vens
I. Innovatie/Onderwijs						
II. Kennis van Duurzaamheid						
III. Regelgeving/Governance Ruimtelijke ordening						
IV. Bedrijvigheid/ Ondernemerschap						
V. Gemeenschapsvorming						
VI. Gezondheid/Kwaliteit van leven						

Tabel 1: De combinaties van domeinen en thema's

De maatschappelijke processen binnen het Waddensysteem (sociaal en natuurlijk) hebben een positieve, neutrale of negatieve invloed op de ecologische duurzaamheid dan wel de sociale duurzaamheid (de rijen in de matrix: thema II (kennis van) duurzaamheid), wat weer (positief of negatief) bijdraagt aan gezondheid en kwaliteit van leven (thema VI: gezondheid). Als de uitkomsten binnen deze domeinen niet duurzaam zijn, dient er sprake te zijn van leren, innovatie, slimheid en adaptatie (thema I, Innovatie en onderwijs) binnen deze domeinen en dit vraagt om ondernemend leiderschap en bedrijvigheid (thema IV). Het gehele waddensysteem is het bestuurd object en dat vraagt om een besturend systeem dat “de verschillende landschappen” coördineert (energie landschap vs. natuurlijk landschap) (thema's III en IV vitaal landschap, regelgeving, besturing en ruimtelijke ordening).

2.3.4 Onderzoeksagenda WaddenWelzijn

Trekkers: René Jorna, Jos Bazelmans, Jouke van Dijk

Binnen de onderzoeksagenda WaddenWelzijn kunnen de volgende werkpakketen of programma's worden onderscheiden:

Werkpakket A:

De uniciteit en de identiteit van het Waddengebied (op zich zelf en in vergelijking met andere regionale gebieden); combineert verschillende thema's en domeinen.

Werkpakket B:

Leefbaarheid, culturele demografie en identiteit (sociale cohesie, wonen/bewonen, krimp, ontvolking en migratie); combineert domein 3) Wonen/Bewonen en thema's II) Kennis van Duurzaamheid en III) Regelgeving, besturing, ruimtelijke ordening en VI Gezondheid/kwaliteit van leven.

Werkpakket C:

Economie, ondernemerschap en arbeidsmarkt; combineert domeinen 1) Landbouw, 5) Energie en 6) Havens met thema's I) Innovatie/onderwijs en IV) Bedrijvigheid en Ondernemerschap.

Werkpakket D:

Waardering en perceptie van de gedeelde ruimte: natuur/klimaat/welzijn; combineert alle domeinen met de thema's II) Kennis van Duurzaamheid en III) Regelgeving, besturing en ruimtelijk ordening.

Werkpakket E:

Vormen van energie: sociale adaptatie of verwerping; combineert domeinen 1) landbouw, 5) energie en 6) havens met de thema's I) innovatie, en IV) Bedrijvigheid en Ondernemerschap.

Werkpakket F:

Onderwijs: van leren en innoveren naar werken en leven; combineert de domeinen 1) landbouw, 2) toerisme en 5) energie en de thema's I) innovatie en onderwijs en IV) Bedrijvigheid en Ondernemerschap.

Werkpakket G:

Toerisme en ruimtelijke ordening: van eenvormigheid naar meer variatie; combineert domein 2) toerisme met alle thema's dus ook VI) gezondheid.

Werkpakket H:

Erfgoed en sociale en economische duurzaamheid, combineert de domeinen 1) landbouw, 2) toerisme, 3) bewoning en wonen en 4) cultuurhistorie met de thema's II) kennis van duurzaamheid, III) regelgeving, governance en ruimtelijke ontwikkeling IV) bedrijvigheid en ondernemerschap en V) gemeenschapsvorming.

Voor de werkpakketten binnen WaddenWelzijn liggen daarbij de accenten op de soorten kapitaal verschillend. Alle werkpakketten zitten binnen het perspectief van natuurlijk kapitaal. Echter voor het ene werkpakket (werkpakket E: energie) zal natuurlijk kapitaal veel vanzelfsprekender zijn dan voor een ander werkpakket (werkpakket F: onderwijs). Ook zullen de operationalisaties van de soorten antropo kapitaal verschillend zijn in de verschillende werkpakketten alsmede de discussie over de ratio's van "aanwezig" versus "gebruikt". Essentieel is echter dat er in ieder van de werkpakketten wordt nagedacht over en wordt geformuleerd in termen van soorten kapitaal.

We doen tot slot een poging om voor de verschillende werkpakketten een rangorde van soorten kapitaal te geven. De rangorde loopt van 1 (hoofdzaak) naar 4 (bijzaak):

Werkpakket A: Uniciteit en identiteit van het Waddengebied: 1) sociaal kapitaal, 2) menselijk kapitaal, 3) geconstrueerd kapitaal en 4) natuurlijk kapitaal.

Werkpakket B: Leefbaarheid, culturele demografie en identiteit: 1) sociaal kapitaal, 2) geconstrueerd kapitaal, 3) menselijk kapitaal en 4) natuurlijk kapitaal.

Werkpakket C: Economie, ondernemerschap en arbeidsmarkt: 1) sociaal kapitaal, 2) menselijk kapitaal, 3) geconstrueerd kapitaal en 4) natuurlijk kapitaal.

Werkpakket D: Waardering en perceptie van de gedeelde ruimte: 1) menselijk kapitaal, 2) sociaal kapitaal, 3) geconstrueerd kapitaal en 4) natuurlijk kapitaal.

Werkpakket E: Vormen van energie: sociale adaptatie of verwerping: 1) sociaal kapitaal, 2) natuurlijk kapitaal, 3) geconstrueerd kapitaal en 4) menselijk kapitaal.

Werkpakket F: Onderwijs: van leren en innoveren naar werken en leven: 1) menselijk kapitaal, 2) sociaal kapitaal, 3) geconstrueerd kapitaal en 4) natuurlijk kapitaal.

Werkpakket G: Toerisme en ruimtelijke ordening: van eenvormigheid naar meer variatie: 1) sociaal kapitaal, 2) natuurlijk kapitaal, 3) geconstrueerd kapitaal en 4) menselijk kapitaal.

Werkpakket H: Erfgoed en economische en sociale duurzaamheid: 1) menselijk kapitaal, 2) sociaal kapitaal, 3) geconstrueerd kapitaal en 4) natuurlijk kapitaal.

De werkpakketten zijn gebaseerd op combinaties van thema's en domeinen, die niet objectief of "uniek identificerend" zijn vast te stellen. Er zijn keuzes gemaakt en zoals bij iedere indeling of categorisering zijn er ook bij WaddenWelzijn discussies mogelijk over nog andere thema's of domeinen. Daarmee is de gekozen indeling niet willekeurig. Het huidige geheel van werkpakketten is stabiel en werkbaar, concreet en voldoende theoretisch, maar zal ook aan voortschrijdend inzicht onderhevig zijn. Om die reden is tot slot een aantal dimensies geformuleerd, waarmee nog op een andere manier tegen combinaties van thema's en domeinen kan worden aangekeken. Bij een verdere uitbouw of verbouw van WaddenWelzijn of als het gaat om nieuwe werkpakketten kan dat behulpzaam zijn.

Wetenschap	sociaal economisch, sociaal historisch, sociaal psychologisch, sociaal cultureel
Wetenschapscombinatie	alfa-beta; beta-gamma; alfa-gamma
Wetenschapsoriëntatie	theorie opbouwend, beleidsmatig, interveniërend
Wetenschapsaard	theoretisch of praktisch
Gegevens (empirie)	verzamelen of aanwezig
Aandeel Economie	groot (20%), middel (10%), klein (5%), marginaal (1 %)
Sectoren bedrijvigheid	toerisme, landbouw/visserij, zorg; bouw, energie, dienstverlening, havens, enz.
Activiteiten	wonen, werken, scholing/onderwijs, recreëren
Rollen	van wetenschap, kennisinstellingen, bedrijfsleven, MKB en politiek
Draagvlak	draagvlak plaatselijke bevolking nodig of niet nodig
Duurzaamheid 1)	accent op Persoon of Planeet of Profijt
Duurzaamheid 2)	complex, gemiddeld, simpel
Duurzaamheid 3)	wel of niet reductie in afwentelen
Duurzaamheidindicatoren 4)	aanwezig of afwezig

Tabel 2: dimensies ter inspiratie voor de bestaande en voor nieuwe werkpakketten

In de volgende bladzijden worden de details van de werkpakketten gepresenteerd.

3. Werkpakketten, projecten en vragen

3.1 Werkpakket A:

De uniciteit en identiteit van het Waddengebied (op zich en in vergelijking met andere regionale gebieden).

	Economische "bottom line"		Sociale "bottom line"		Economische "bottom line"	
Domein →	1. Landbouw	2. Toerisme	3. Sociale omgeving (bewonen/wonen)	4. Cultuur-historie	5. Energie	6. Havens
↓ Thema						
I. Innovatie en onderwijs						
II. Kennis van Duurzaamheid						
III. Regelgeving, governance en ruimtelijke ordening						
IV. Bedrijvigheid en ondernemerschap						
V. Gemeenschapsvorming						
VI. Gezondheid en kwaliteit van leven						

Tabel 3a: Werkpakket: Uniciteit en identiteit van het Waddengebied

Trekkers:

René Jorna, Siem Jansen, Tialda Haartsen

Betrokkenen:

Reinier Salverda, Niels Faber

Introductie:

Iedereen geeft hoog op van het unieke karakter van het Waddengebied, maar zodra wordt gevraagd dit te concretiseren wordt verwezen naar de unieke natuur of het unieke samenspel van water, getijden, sediment en land en eilanden. Een verdieping van deze vraag leidt al snel tot grote spraakverwarring. Immers mooie natuur vind je overal en getijden, eilanden en stromingen komen ook overal ter wereld voor. Daarmee zou de beantwoording van een vraag over het unieke van het Waddengebied voortijdig kunnen stoppen. Dat lijkt niet de bedoeling omdat niet alleen natuur belangrijk is, maar ook de interactie daarvan met de sociale omgeving.

Het kan zijn dat een vraag naar het unieke karakter van het Waddengebied juist bedoeld is om een meer integrale bestudering van het Waddengebied niet plaats te laten vinden. In de recente historie van de gedragswetenschappen is een vergelijkbare situatie aan te wijzen. Toen tegen de psycholoog Hans Eysenck in het midden van de vorige eeuw werd gezegd dat het toch onmogelijk is om de mens te bestuderen, omdat ieder mens toch uniek is, antwoordde hij aan de ene kant cynisch, aan de andere kant doorslaggevend "dat dan ook zijn oude voetbalschoen uniek was". Kortom, alles is uniek gegeven de fysische grootheden die objecten een aparte plaats en tijd geven, wat nog wordt versterkt als ook wordt gekeken naar de wordingsgeschiedenis van voorwerpen en artefacten. Tegelijkertijd slaat de opmerking van Eysenck terecht alle kritiek dood die weinig op heeft met systematisch onderzoek naar overeenkomsten en verschillen van materiële en immateriële artefacten.

De uniciteit van natuurlijke/fysische en cultuurhistorische aspecten van het Waddengebied is al redelijk goed onderzocht (vgl. Lancewad), maar hedendaagse betekenissen van het

Waddengebied voor hedendaagse gebruikers (bewoners en toeristen) zijn nog veel minder bekend. In principe worden gebiedsidentiteiten door mensen toegekend. Het zijn geen 'objectieve' of natuurlijke kenmerken van een gebied. Ze zijn gebaseerd op specifieke waargenomen kenmerken en/of kwaliteiten van het gebied (materieel en immaterieel) en zijn bijna altijd gefundeerd in het verleden. Verschillende groepen mensen kunnen verschillende identiteiten toekennen, en identiteiten kunnen dus ook betwist(baar) zijn. De context waarin identiteiten worden toegeschreven is dus heel belangrijk, sommige groepen mensen hebben meer macht of zeggenschap over het gebied dan andere, en kunnen wellicht hun identiteiten laten domineren. Gebiedsidentiteiten zijn dynamisch: ze zijn gevoelig voor veranderingen in context, macht, functies van het gebied of actoren in het gebied

De claim dat het Waddengebied uniek is dus tegelijkertijd waar en ook de reden om verder te kijken waar dat unieke in zit. In dit werkpakket is het unieke van het Waddengebied het uitgangspunt om theoretisch en empirisch, eigenstandig en vergelijkend, op het heden en op de toekomst gericht onderzoek te doen.

Rationale:

Het doel van het werkpakket is te bepalen waar het unieke van het Waddengebied in zit, waarom dat zo is en wat de negatieve en positieve gevolgen van zo'n bepaling zijn voor de huidige omstandigheden en toekomstige ontwikkelingen met betrekking tot ecologische en sociale duurzaamheid. Het natuurlijk en cultuurhistorisch landschap zijn heel belangrijk en karakteristiek voor het Waddengebied. Het gaat daarbij niet (alleen) om verleden en heden van het landschap, maar vooral ook om de toekomst: de invloed van veranderingen in het landschap op het wonen, werken, toerisme en natuurlijk de uniciteit van het gebied.

Onderwerpen:

Theoretisch over uniciteit: Uniekheid, eigenheid en identiteit zijn begrippen die elkaar aanvullen. Velen zeggen dat het Waddengebied zijn uniciteit vooral ontleent aan zijn natuur. Dat mag waar zijn, maar tegelijkertijd is het voor de mensen die er wonen, leven en werken vaak een opgave dat unieke goed te onderkennen. Voor de meeste mensen die er wonen is de natuur in het Waddengebied iets vanzelfsprekend, terwijl ze bespeuren dat vooral zij die er niet wonen vele claims op dit unieke natuurkarakter leggen. Dit betekent dat de bewoners van het Waddengebied van mening zijn dat ze enerzijds blij zijn dat ze er wonen, maar anderzijds vaak niet mogen doen wat ze in andere ("minder unieke") gebieden van Nederland wel zouden mogen doen. Het unieke van de natuur in het Waddengebied heeft dus naast veel positieve ook een flink aantal negatieve consequenties. De eigenheid van het Waddengebied is niet in eerste instantie gelegen in de natuurlijke omgeving, maar vooral in de manier waarop mensen, individueel en gezamenlijk, op die natuur hebben ingespeeld. Het eigene zit hem in de specifieke interactie tussen natuurlijke omgeving en de sociale constructies, artefacten en arrangementen die de bewoners in verleden en heden daar hebben gerealiseerd. Als dit eigene goed en diep genoeg is verankerd in de samenleving is het mogelijk daar ook identiteit aan te ontleen. Een belangrijke vraag in dit verband is hoe die identiteit er uit ziet, dat wil zeggen sociaal, cultureel en psychologisch vorm heeft gekregen. Heeft deze identiteit, die overigens nog wel verder moet worden aangescherpt, de sociale cohesie in het Waddengebied versterkt of verminderd en voor zover het Waddengebied als geheel te groot is, is die identiteit uitgesplitst naar regio's of deelregio's en zijn daar uitsluitingsmechanismen mee gepaard gaan. En kennen verschillende (groepen) mensen verschillende identiteiten toe aan het gebied?

Het specifiek eigene van het Waddengebied: Vanuit het unieke en eigene van het Waddengebied kan worden gekeken naar verschillende domeinen waar dat eigene uit blijkt. Hierbij kan gedacht worden aan sociaal-economische aspecten als het toerisme, het weidse

landschap dat zich goed leent voor veeteelt en de combinatie langs de kuststrook van zoet en zout water dat gebruikt kan worden voor energieopwekking en visteelt. Ook kan gedacht worden aan sociaal-culturele factoren als de betekenis van het gebied voor kunstenaars, galeriehouders, toneel- en zangverenigingen of vooral voor Friesland erg belangrijk de aanwezigheid van meertaligheid, waarbij een bevolkingsgroep twee moedertalen heeft. Dat laatste staat wel los van de unieke natuur. Ook de bestuurlijke aspecten verdienen vanuit een vraag naar identiteit aandacht. Het is bekend dat er in het Waddengebied vele bestuurlijke instanties actief zijn, die naast elkaar, nu eens gelaagd en dan weer tegenstrijdig met elkaar het Waddengebied besturen. Zijn deze bestuurders zich voldoende bewust van de uniciteit van het Waddengebied? Zijn zij in staat de landschappelijke waarden in te zetten en te versterken ten behoeve van sociaal-economische ontwikkelingen in het gebied? Is de ingewikkelde gelaagdheid in bestuurlijke instanties toeval of is deze verbonden met interacterende natuur- en sociale omgevingen? Aanvullend kan gevraagd worden of het mogelijk is een volstrekt nieuwe bestuurlijke structuur voor het Waddengebied te ontwerpen, waarbij een persoon of kleine, maar machtige instantie, als enige de regierol heeft. Ook het juridische aspect verdient aandacht. Als het Waddengebied zo'n unieke combinatie vormt van natuur en sociale omgeving, moet er dan niet naar aparte wetgeving voor zo'n gebied gekeken worden? En moet het herordenen of aanpassen van de wetgeving niet met een andere cyclus die nu eens sneller en dan weer langzamer verloopt dan het geval zou zijn als het Waddengebied niet zo uniek zou zijn. Tot slot, hoe zou de sociale inrichting van het Waddengebied er uit moeten zien - bijvoorbeeld in 2020 - als rekening wordt gehouden met de unieke natuursituatie en men van voren af aan opnieuw zou kunnen beginnen? Deze thematiek kan worden opgenomen in scenarioplanning, waarbij men enerzijds ontwerpt en simuleert vanaf nul en anderzijds voortbouwt op de bestaande situatie. Simulatiemodellen kunnen met beide uitgangspunten over weg.

Het eigene van het Waddengebied (in vergelijking met andere gebieden): Het eigene van het Waddengebied kan uiteraard ook goed onderzocht worden door het te vergelijken met andere gebieden. Dit kan zowel nationaal als internationaal gedaan worden. Hierbij kan gedacht worden aan een vergelijking van identiteiten en hedendaagse toegekende uniciteit van het Nederlandse, Duitse en Deense Waddengebied, of aan een verkenning van overeenkomsten en verschillen van het omgaan met die uniciteit tussen de drie landen. De vergelijking met andere gebieden kan ook op nader te benoemen aspecten uitgevoerd worden. We noemen hier vijf aspecten: de combinatie van land, water en eilanden, werelderfgoed, de ontvolking en de krimp, de grote ruimtelijkheid en het toerisme.

De combinatie van land, eilanden en land, zoals in het Waddengebied, komt vaker in de wereld voor. Eigenlijk is het Waddengebied een zeer grote moerasdelta zonder dat daar grote rivieren langs open en in zee uitmonden. De natuurlijke constellatie heeft zijn invloed op de sociale omgeving, in de zin van bewoning, economie en arbeidsmarkt en de verdeling van steden, dorpen en platteland, waarbij de eilanden nog weer een specifieke positie hebben. Wat gebeurt er met vergelijkbare natuurgebieden in de wereld (combinatie van land, eilanden en water) en wat kan het Waddengebied hiervan leren. Sinds kort is het Waddengebied op de Werelderfgoed lijst geplaatst. Dat heeft de nodige voeten in de aarde gehad. Je komt op deze lijst als je iets unieks in de wereld vertegenwoordigt. Bij het opnemen in deze lijst kunnen twee vragen gesteld worden. Gegeven de totstandkoming van de plaats op lijst zou over 4 jaar gekeken kunnen worden wat de voor- en nadelen van plaatsing zijn geweest. Ook is het interessant te kijken wat er met andere, maar wel vergelijkbare gebieden die op de Werelderfgoed lijst zijn is gebeurd. Immers, men gaat uit van een zekere trots als men op zo'n lijst komt. Maar wat betekent dat? (zie ook: van der Aa)

In delen van het Waddengebied treedt ontvolking en krimp op. Dat is in Nederland tamelijk uniek (maar zie Limburg). Dat staat los van de identiteit van de bewoners in het

Waddengebied. Toch heeft ontvolking effect op de sociale cohesie in het gebied. In andere delen van de wereld treedt deze trend van ontvolking ook op. Het zou leerzaam zijn om vanuit andere gebieden in de wereld te weten te komen hoe daar met deze thematiek wordt omgegaan. Ook wordt het Waddengebied mede gekenmerkt door de perceptie van een grote ruimtelijkheid; wat anderen noemen een grote leegte. Het maakt het gebied uniek en geeft het iets eigens. Hoe is het hiermee gesteld in andere gebieden in de wereld en wat zijn de voor- en nadelen hiervan. Tot slot de thematiek van het toerisme. Dat is een van de grote steunpunten van de economie in het Waddengebied. Het betreft dan vooral de Waddeneilanden. Als het toerisme op de Wadden nu eens wordt vergeleken met een ander groot toeristisch gebied in Nederland: de Veluwe. Wat zijn de overeenkomsten en de verschillen en wat betekenen ze voor het Waddengebied vanuit sociaal-cultureel, sociaal-economisch, juridisch en bestuurlijk gezichtspunt? Daarmee gaat de vergelijking tussen Waddengebied en Veluwe verder dan alleen maar het toerisme.

Budget:

Voor de uitvoering van het onderzoek van dit werkpakket door promovendi en postdocs in een tiental onderzoeksprojecten is ca. 1,5 -2 miljoen euro nodig. Dit bedrag is mede afhankelijk van de beschikbaarheid van gegevens en kan lager uitvallen als gebruik kan worden gemaakt van data die ook binnen andere werkpakketten van WaddenWelzijn of in het implementatie plan Waddenmonitor worden verzameld.

3.2 Werkpakket B:

Leefbaarheid, Culturele Demografie en Identiteit (sociale cohesie, wonen/bewonen, krimp, ontvolking en migratie); combineert domein 3) Wonen/Bewonen en 4) Cultuurhistorie en thema's II) Kennis van Duurzaamheid en III) Regelgeving, besturing, ruimtelijke ordening, V) Gemeenschapsvorming en VI) Gezondheid/kwaliteit van leven.

Domein → ↓ Thema	Economische "bottom line"		Sociale "bottom line"		Economische "bottom line"	
	1. Landbouw	2. Toerisme	3. Sociale omgeving (bewonen/wonen)	4. Cultuurhistorie	5. Energie	6. Havens
I. Innovatie en onderwijs						
II. Kennis van Duurzaamheid						
III. Regelgeving, governance en ruimtelijke ordening						
IV. Bedrijvigheid en ondernemerschap						
V. Gemeenschapsvorming						
VI. Gezondheid en kwaliteit van leven						

Tabel 3b: Leefbaarheid, culturele demografie en identiteit

Trekkers:

Dirk Strijker en Jos Bazelmans

Betrokkenen:

Tialda Haartsen, Leo van Wissen (RuG), Frans Thissen (UvA), Astrid van der Kooij, Jannie Schonewille (Movisie), Sjoerd IJdema (Partoer), nn. (CMO-Groningen)

Introductie:

De sociale structuur van het Waddengebied

Het Waddengebied heeft verschillende gezichten. De eilanden zijn toeristische trekpleisters van formaat; in veel opzichten is er daar sprake van overdruk. De sociaal-maatschappelijke omstandigheden zijn er bijzonder in de zin dat een relatief kleine permanente bevolking een hechte samenleving vormt, die zomers uitdijt met grote aantallen tijdelijke bewoners. Op de vaste wal speelt toerisme nauwelijks een rol; van oudsher bepalen landbouw en kleinbedrijf het economische beeld. De laatste decennia zijn delen van het vasteland vooral ook pendelgebied geworden, maar de bevolkingsdichtheid is laag gebleven. Er is economisch en sociaal sprake van onderdruk. Het algemene beeld van het vasteland is dat van traagheid en rust.

Grote veranderingen:

In de komende twee decennia krijgt het Waddengebied te maken met grote veranderingen. De sterkere aandacht voor natuur en milieu van het Waddengebied gaat nieuwe beperkingen, maar ook nieuwe kansen voor de mensen in het gebied opleveren. Dat geldt voor wonen en bedrijvigheid en ook voor toerisme en recreatie. Daarnaast gaan ook meer algemene maatschappelijk ontwikkelingen (schaalvergroting, specialisatie, globalisering, individualisering) voor veranderingen in het gebied zorgen. Dat betekent dat het vasteland van het Waddengebied verscherpt te maken krijgt met het verdwijnen van bestaande werkgelegenheid, maar ook dat tegelijkertijd overal in het Waddengebied nieuwe

mogelijkheden zich aandienen. Er zal netto een aanzienlijke krimp van de bevolking optreden, maar er zullen niet alleen mensen weggaan, maar ook nieuwe binnenkomen.

Bij bevolkingskrimp willen we twee aspecten benadrukken. De eerste is dat krimp een ruimtelijk selectief fenomeen is, sommige gebiedjes, sommige dorpen en steden en sommige bevolkingsgroepen zullen blijven groeien. Over de achtergrond daarvan is nog maar weinig bekend. De tweede is dat krimp weliswaar een eindig verschijnsel is, maar de effecten die er mee in verband gebracht worden (druk op voorzieningen, sociale onthechting, verdwijnen werkgelegenheid, een grote bevolkingsdynamiek) hebben waarschijnlijk de bredere achtergrond van ondermeer schaalvergroting, individualisering en specialisatie. Die tendensen zijn niet voorbij als de krimp voorbij of bestreden is.

In het Waddengebied spelen daarnaast de veranderingen in de fysieke omgeving een specifieke rol. Het gebruik van het land en het water zal veranderen. Schaalvergroting en specialisatie in de landbouw, maar ook het verder ontwikkelen van multifunctionele landbouw zullen invloed hebben op het landschap. En bovenal zal de aandacht voor ecologische processen toenemen, zowel in de Waddenzee zelf als op het land.

Kortom, zowel de toeristisch drukke eilanden als het sociaal en economisch dunne en trage vasteland krijgen te maken met scherpe veranderingen. De relatie met het landschap verandert, er vertrekken mensen, er vestigen zich nieuwe inwoners, de bedrijvigheid en werkgelegenheid verandert en voorzieningen komen onder druk.

In dergelijke omstandigheden concentreren de vraagstukken van welzijn en leefbaarheid zich op demografische processen, op zelfredzaamheid, op omgaan met verandering en op de kwaliteit van samenleven (sociale cohesie).

Er zijn veel relevante kennisvragen te stellen, de kennislacunes in verband met de bewoners en de gebruikers van het gebied zijn groot. Omdat het niet realistisch is alle vragen die op het terrein van leefbaarheid en identiteit in het Waddengebied spelen tegelijk aan te pakken leggen we de prioriteit bij een viertal groepen vragen, namelijk die rond 1) bevolkingsdynamiek 2) krimp en leefbaarheid, 3) sociale en economische veranderingen en 4) wonen.

De kennislacunes zullen vooral door (postdoc, promovendi, ander) onderzoek van universiteiten aangepakt moeten worden. Voor de implementatie, de verspreiding van kennis en voor praktijkgericht onderzoek zullen ook nationale en provinciale instellingen op het terrein van welzijn ingeschakeld moeten worden. Het gaat dan met name om Movisie, Partoer en CMO-Groningen. Omdat dit werkpakket aansluiting moet hebben met activiteiten van partners die voor implementatie moeten zorgen, is het aanstellen van een coördinator zeer gewenst.

Rationale:

Dit pakket moet in de eerste plaats helder maken dat bevolkingskrimp het resultaat is van verschillende onderliggende processen. Kennis van die processen geeft aangrijpingspunten voor beleid dat genoemde processen enigszins kan sturen en dat de aan krimp gekoppelde negatieve ontwikkelingen in een gebied kan keren. Het geeft ook inzicht in de motieven en de positie van groepen die niet vertrekken, en hoe hun vooruitzichten te waarborgen. Ook geeft het inzicht in de vaak verkeerd begrepen relaties tussen bevolkingsomvang, -samenstelling en leefbaarheid, en daarmee aangrijpingspunten voor concreet beleid.

Onderwerpen:

1. Bevolkingsdynamiek: Het landelijke gebied rond de Wadden is geen homogene ruimte. Zoals aangegeven zijn er verschillen tussen de migratiepatronen op de Waddeneilanden en de Waddenkuststreek. Bovendien bestaat de regio uit grotere en kleinere kernen binnen het

grotere geheel van gemeenten. Vragen rond leefbaarheid in het Waddengebied moeten beantwoord worden vanuit het perspectief van de kernhiërarchie.

a. Wat zijn de micro-migratiepatronen op de Waddeneilanden in vergelijking met de bewoners van de Waddenkuststreek? Wat is de bevolkingssamenstelling, wie blijven er, wie stromen er door en wie gaan er weg, en om welke redenen? Aandacht voor leeftijd, woonhistorie, opleidingsniveau, inkomensbronnen.

b. Wat is de rol van selectieve migratie in de ontwikkeling van de omvang van de kernen? Doet bevolkingskrimp zich speciaal voor in de kleinste kernen? Trekken ouderen juist weg uit de kleinste kernen naar grotere centra waar zorgvoorzieningen zijn? Leidt dat juist tot relatieve vergroening in de kleinste kernen, en extra vergrijzing in de grotere kernen? Kortom, wat zijn migratiemotieven van verschillende bevolkingsgroepen (jong, middelbaar, oud) naar niveau van de kern? Leiden deze ontwikkelingen tot selectieve patronen van vergrijzing en vergroening binnen de regio? Deze selectieve bevolkingsprocessen zijn nooit eerder op het niveau van de bevolkingskernen onderzocht. Het laagste schaalniveau waarop doorgaans onderzoek wordt gedaan is de gemeente, maar vaak liggen binnen een gemeente vele afzonderlijke gehuchten, dorpen en soms meer dan een stedelijke kern. Bij vragen rond leefbaarheid en wonen is juist het niveau van de bewoningskern van groot belang. Het vormt de dagelijkse leefwereld van kinderen, ouderen en meer in het algemeen van voornamelijk diegenen die niet in het arbeidsproces zijn ingeschakeld. De aan- of afwezigheid van elementaire voorzieningen is hier van belang, maar ook de lokale identiteit, het verenigingsleven, en andere vormen van sociaal kapitaal die de leefbaarheid mede beïnvloeden.

c. Welke rol speelt de woningmarkt in deze selectieve bevolkingsontwikkelingen naar niveau van de kern? Is de leegloop van de kleinste kernen een self-fulfilling prophecy omdat daar niet of heel weinig gebouwd wordt? (dit geeft een link met prioriteit 4: wonen)

d. Wat zijn de gevolgen van deze selectieve bevolkingsprocessen voor het voorzieningenniveau van de kernen? Tot op welke hoogte is het patroon van voorzieningen zelf weer bepalend voor migratiebeslissingen van jongeren en ouderen? (dit geeft een link met prioriteit 2: krimp en leefbaarheid)

Contouren van een onderzoeks- en kennisproject:

Onderzoek naar micro-migratie processen in het Waddengebied (kwantitatief onderzoek);

Onderzoek naar selectieve migratie processen (kwantitatief en kwalitatief onderzoek);

Dit onderzoeksproject is in feite de grondslag voor verschillende werkpakketten. Het kan derhalve in verschillende pakketten worden ondergebracht.

2. Krimp en leefbaarheid

Er zijn grote zorgen over de achteruitgang van allerlei voorzieningen in het gebied. Vaak wordt dat gerelateerd aan krimp, maar zoals eerder al aangegeven gaat het wellicht om meer permanente processen die volgen uit schaalvergroting en individualisering. Dat leidt tot de volgende vragen:

a. De vraag of andere aspecten (schaalvergroting, individualisering, specialisatie) niet een veel grotere rol spelen? En speelt dat dan voor alle typen voorzieningen op dezelfde manier? Kortom, zijn de problemen van de baan als krimp van de baan is? Op dit terrein is nog nauwelijks onderzoek gedaan; meestal wordt alles op een hoop gegooid, terwijl het toch om zeer verschillende mechanismen gaat.

b. Wat zijn de mentale gevolgen en daarmee de implicaties voor het organiserend vermogen van de lokale samenleving als een gebied in een krimpsituatie komt. Wat doet het met de achterblijvers? Verdwijnt er wellicht meer sociaal kapitaal doordat de achterblijvers 'het niet meer zien zitten', of inspiratie ontberen? En heeft dat te maken met angst voor modernisering

(bij bewoners, maar ook bij natuurminnaars)? Is de mogelijk negatieve waardering van verandering en modernisering generiek, of speelt dat sterker bij bepaalde groepen of onder bepaalde voorwaarden? Verschilt dit tussen fysieke en niet-fysieke veranderingen?

c. Wat doet krimp met jongeren die blijven? Wat wordt hun maatschappelijk beeld en positie in zo'n situatie? Er is in de wereld allerlei onderzoek gedaan naar het thema 'Should I stay or should I go'. Zijn die blijvers wel in staat om een positief beeld van hun gebied te geven, of versterken ze het gevoel van malaise? Hoe sterk is hun "place-attachment" en hoe is de relatie van de plaats met hun identiteit? Gaan ze zich naar binnen keren, zich tegen de samenleving en de overheid keren? Onder welke voorwaarden ontstaan/blijven er pockets waarin niet-leren en intergenerationele werkloosheid persistent zijn? Elders, in steden en op het platteland, zijn er allerlei voorbeelden van dergelijke ontwikkelingen. Hoe valt dat in het Waddengebied te voorkomen/bestrijden?

d. Bij krimp blijven ouderen vaak achter. Is dat hun eigen keus? Onder welke voorwaarden gaan ze toch ook weg en waar dan wel naartoe? Wat zijn hun motieven? (link met prioriteit 1: bevolkingsdynamiek) Wat is hun "place-attachment", hun "belonging", en heeft dat iets met de Wadden te maken? Zit er in dit opzicht verschil tussen dorpen, stadjes en eilanden?

Contouren van een onderzoeks- en kennisproject:

Onderzoek naar plaatsverbondenheid, waardering, motieven, gedrag achterblijvers

Onderzoek naar niet-leren en intergenerationele kansarmoede

Onderzoek naar sociale en emotionele positie van 'honkvaste' ouderen.

Daarnaast zal via nationale/provinciale kennisinstellingen bijgedragen moeten worden aan de implementatie en verspreiding van kennis: ontwikkelen en met pilot-projecten testen van empowermenttechnieken gericht op 'achterblijvers'. Daarmee methodische handreikingen doen aan provinciale en lokale welzijnsinstellingen en die er ook bij betrekken. Nader praktisch onderzoek naar de positie en wensen van ouderen.

3. Sociale en economische kansen en bedreigingen

a. Bij de autochtone blijvers is vaak het beeld dat hun omgeving langzaam instort, terwijl bij de nieuwkomers vaak het beeld bestaat dat het levend en dynamisch is. Er zijn aanwijzingen dat in heel wat dorpen de sociale activiteiten niet afnemen maar toenemen. Waar komt die discrepantie in perceptie vandaan? Zijn de autochtonen wellicht vooral gericht op die voorzieningen en activiteiten die onder druk staan, terwijl de nieuwkomers vooral betrokken zijn bij zaken die zich juist positief ontwikkelen? Of zit het toch vooral in de beeldvorming. En wat valt er aan te doen?

b. Is er een relatie tussen de bevolkingsomvang van een dorpsgemeenschap en de vitaliteit en leefbaarheid? Wat bepaalt eigenlijk de vitaliteit, de leefbaarheid van dorpen? Is er een verband tussen voorzieningen en leefbaarheid, hoe dan en wat is oorzaak en wat gevolg? Ligt het verband wellicht omgekeerd (leefbaarheid en vitaliteit zorgen voor voorzieningen)? (link met prioriteit 1: bevolkingsdynamiek)

c. Zijn bepaalde voorzieningen essentieel? Een belangrijke kennisvraag is of de bevolkingssamenstelling na het verdwijnen of verschijnen van voorzieningen verandert? (link met prioriteit 1: bevolkingsdynamiek)

d. Delen van het Waddengebied hebben van oorsprong een gestratificeerde bevolkingsopbouw. Dat geldt voor 'de parochies', de Groninger polders, het Lauwersmeer, en de eilanden. Maar ook in andere delen van het Waddengebied geldt dat wellicht bepaalde groepen bewoners wegtrekken, zodat een zekere stratificatie van de bevolking ontstaat (autochtoon/allochtoon, laag/hoog opgeleid, behorend bij verschillende culturele cirkels). Hoelang werken de effecten van stratificatie door? Wat betekent het voor ondernemerszin, zelfredzaamheid, sociale cohesie etc.?

e. Ook al neemt de vraag naar bepaalde voorzieningen af, bij bepaalde bevolkingsgroepen blijft die vraag wel bestaan. Wat valt daar aan te doen?

f. In gebieden met een ruime woningmarkt is soms een instroom zichtbaar van 'woonpioniers'. Globaal bestaan die uit twee groepen, 1) mensen die bedrijfsmatig iets met de beschikbare ruimte willen zoals kunstenaars en recreatiebedrijfjes, en 2) mensen die mede vanwege sociaal-psychische problemen de grote stad ontvluchten. De eerste groep kan de voorbode zijn van nieuwe ontwikkelingen, de tweede brengt vooral problemen met zich mee. In hoeverre dragen nieuwe bewoners bij aan de vitaliteit van gemeenschappen. Valt ongewenste toeloop van woonpioniers te voorkomen? Hoe kan er voor gezorgd worden dat de specifieke kwaliteiten van nieuwe bewoners zo goed mogelijk aangewend worden?

Contouren van een onderzoeks- en kennisproject:

Onderzoek naar doorwerking bevolkingsstratificatie op de sociale en economische ontwikkeling van gebiedjes.

Onderzoek naar woonpioniers en naar de sociale bijdrage van nieuwe bewoners.

Onderzoek naar relatie tussen leefbaarheid en voorzieningen

Daarnaast bijdragen van nationaal/provinciaal kennisinstituten:

Internationale inventarisatie van mogelijkheden tot behoud van voorzieningen in 'dunbevolkte situaties'. Verspreiding van die kennis naar lokale gemeenschappen, gemeenten, welzijnswerk, scholen. Aanreiken van methodieken om tot dorpsontwikkelingsplannen te komen, waarin aandacht voor de visie op voorzieningen. Testen ervan in pilot-projecten. Faciliteren van uitwisseling van resultaten tussen leefgemeenschappen en organisaties.

4. Wonen

a. In welke mate voelen de bewoners van het Waddengebied zich werkelijk verbonden met de Wadden? Staan ze daarmee eigenlijk wel open voor 'Waddengerelateerde' veranderingen? Wat is de rol van de Wadden in het beeld dat bewoners hebben van de door hen gewenste woonomgeving? Verschilt dat voor verschillende categorieën (jongeren, ouderen, autochtonen, allochtonen, natuurliefhebbers, pendelaars)?

b. Hoe moet een woonomgeving volgens verschillende partijen vorm worden gegeven om een positief effect te hebben op de kwaliteit van leven, sterker hoe kan de kwaliteit van leven worden vergroot? Wat brengt mensen ertoe om in een gebied te gaan wonen, waar anderen juist wegtrekken of niet naartoe willen. Hoe verloopt hun zoektraject? Wat zijn bepalende factoren om door te gaan of af te haken? Wat is de rol van woningcorporaties, van gemeenten, van andere organisaties.

c. Welke systematische voorwaarden zijn belangrijk in de aanpak van verwaarloosde gebouwen en ruimten in krimpgebieden. Welke governance structuren werken meer of minder gunstig uit? In welke mate kunnen en moeten overheden ingrijpen in privé bezit? Hoe wordt dat in buitenlandse krimpgebieden gedaan? En is onze wetgeving wel in staat de negatieve ontwikkelingen op dit aspect te keren? Wat is de herbestemming van leeggekomen grote boerderijen of schuren? Moet er altijd wel herbestemming plaatsvinden, wanneer wel en wanneer niet? En hoe vindt het proces van herbestemming plaats, de duur, de partijen en de geschillen en de oplossingen. Welke systematische barrières treden op en hoe kunnen ze verwijderd worden? Wat gebeurt er eigenlijk met vrijvallende onroerend goed? Wat betekent het dat nieuwe eigenaren/erfgenamen wellicht geen lokale binding en geen actieve plannen hebben.

Het onderzoek naar wonen, huisvesting, leefbaarheid en krimp betreft natuurlijk een vorm van sociale complexiteit. Huisvestingsbeslissingen/keuzes kunnen worden bestudeerd vanuit een meervoudige behoefte perspectief. De (on)aantrekkelijkheid van een gebied als woonplaats is afhankelijk van ruimtelijke kwesties (die beperkt te managen zijn), en van de

sociaal-economische omgeving. Vooral op het laatste terrein zal sociale complexiteit waarneembaar zijn, waarbij de keuze van actoren van invloed is op de satisfactie van andere actoren, waardoor cascade effecten kunnen optreden (populariteit van bepaalde dorpen versus leegloop). Naast meer individuele effecten (bv. verhuizen van sociale contacten), die op een geaggregeerd niveau als continu kunnen worden beschouwd, kan als functie van populatiegrootte ook het voorzieningenniveau als effect bestudeerd worden, waarbij de toe- of afname van het voorzieningenniveau als een kritische gebeurtenis kan worden bekeken. Bijvoorbeeld, het sluiten van een winkel, of het openen van een school kan een cascade effect veroorzaken. Om mogelijke managementstrategieën te testen, en discussies over deze kwesties te stimuleren (denk aan agenda setting als een functie van transitie modellen) zou een empirisch gefundeerd simulatiemodel ontwikkeld kunnen worden, waarmee vervolgens workshops worden gehouden om de problematiek helderder te krijgen, en de mogelijke cascade-effecten van managementstrategieën beter aan het licht komen.

Contouren van een onderzoeks- en kennisproject

Onderzoek naar de verbondenheid van de Waddenbewoners met de Wadden, en aandacht daarbinnen voor ruimtelijke verschillen.

Onderzoek naar de relatie tussen woonomgeving en woon- en levenskwaliteit

Academisch en praktijkonderzoek, in samenwerking met gemeenten en corporaties, naar vormen van beleid en governance om via vermindering van de woningvoorraad en verbetering van de kwaliteit van wat overblijft een aantrekkelijke woonomgeving te waarborgen. Vergelijkend onderzoek in andere dunbevolkte krimpgebieden in de wereld. Vertalen van de bevindingen naar de Waddenpraktijk.

Dit project kan eventueel ook ondergebracht worden in een ander, wonen-gerelateerd pakket.

Budget:

Voor de uitvoering van het onderzoek van dit werkpakket door promovendi en postdocs in een tiental onderzoeksprojecten is ca. 2 – 3 miljoen euro nodig. Het gaat om een coördinator, 5 promovendi-plaatsen en 3 postdoc-plaatsen, alsmede middelen voor implementatie. Dit bedrag is mede afhankelijk van de beschikbaarheid van gegevens en kan lager uitvallen als gebruik kan worden gemaakt van data die ook binnen andere werkpakketten van WaddenWelzijn of in het implementatie plan Waddenmonitor worden verzameld.

3.3 Werkpakket C:

Economie, ondernemerschap en arbeidsmarkt; combineert domeinen 1) Landbouw, 5) Energie en 6) Havens met thema's I) Innovatie/onderwijs, IV) Bedrijvigheid/ Ondernemerschap en V) Gemeenschapsvorming.

Domein → ↓ Thema	Economische "bottom line"		Sociale "bottom line"		Economische "bottom line"	
	1. Landbouw	2. Toerisme	3. Sociale omgeving (bewoners/wonen)	4. Cultuur-historie	5. Energie	6. Havens
I. Innovatie en onderwijs						
II. Kennis van Duurzaamheid						
III. Regelgeving, governance en ruimtelijke ordening						
IV. Bedrijvigheid en ondernemerschap						
V. Gemeenschapsvorming						
VI. Gezondheid en kwaliteit van leven						

Tabel 3c: Economie, ondernemerschap en arbeidsmarkt

Trekkers:

Jouke van Dijk, Sierdjan Koster, Dirk Strijker, René Jorna, Henk Folmer, Martijn van der Heide, Anne van der Veen, Wouter Jonkhoff en anderen.

Betrokkenen:

Bert van der Haar, Ron van Gent, Riek Sierdsema, Siem Jansen, Toerisme Bureau.

Introductie:

De regionale economie van het Waddengebied heeft een zeer bijzondere structuur, zowel ruimtelijk als qua sectorale samenstelling. Landbouw en toerisme zijn al heel lang dominant op de eilanden en de kustgemeenten, al zijn er bij de havens ook veel industriële activiteiten. Veel inwoners van het Waddengebied werken in de stedelijke centra iets verder van de kust, waar net als in de rest van Nederland de dienstensector dominant is. Het welzijn van de bewoners en bezoekers van het Waddengebied wordt bepaald door de natuurlijke en sociale omgeving, maar ook de regionale economische situatie is van groot belang. Het welzijn van mensen wordt namelijk voor een belangrijk deel ook bepaald door de mate waarin mensen in staat zijn zelf via een baan in hun inkomen te voorzien. Een gezonde regionale economie is daarbij van groot belang, maar voor een deel is deze ook weer afhankelijk van de kwaliteit van natuur en landschap. Dit geldt vooral voor de sectoren landbouw en toerisme, maar ook voor bijvoorbeeld de gaswinning. De wisselwerking tussen mens en natuur in het waddengebied impliceert dat beide in hun onderlinge afhankelijkheid bezien dienen te worden. Deze wisselwerking wordt erkend in deel 4 van de planologische kernbeslissing (PKB, tevens Derde Nota Waddenzee, 2007) en komt hierin tot uitdrukking in de formulering van het ontwikkelingsperspectief: De economische bedrijvigheid in en rond de Waddenzee biedt de bevolking werk en inkomen en moet een duurzaam karakter hebben. De kennislacunes op het terrein van wonen, werken en recreëren hebben vooral betrekking op de toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van de sociaal-economische structuur met de bestaande situatie als vertrekpunt.

Rationale:

Het doel van dit werkpakket is om inzicht te krijgen in de manier waarop economische activiteiten kunnen bijdragen aan het welzijn van de inwoners van het Waddengebied. Welzijn wordt voor een belangrijk deel bepaald door de mate waarin mensen zelfstandig in staat zijn een inkomen te verwerven. Dit vereist dat in het Waddengebied producten en diensten worden geproduceerd die werk en inkomen opleveren voor de inwoners. Vanwege het unieke natuurlijke en landschappelijke karakter van het Wadden moeten we heel goed weten hoe we de consumptieve en productieve gebruikswaarden van het gebied voor bijvoorbeeld landbouw en toerisme optimaal combineren met het instant houden van de natuurlijke assets (waren) en de niet-gebruikswaarden voor de inwoners en bezoekers van het gebied. De projecten in dit werkpakket geven inzicht in de ontwikkelingen van de regionale economie voor de verschillende sectoren en inventariseren waar de kansen liggen. Ze geven inzicht in de duurzaamheid van huidige en toekomstige economische activiteiten, de kansen en belemmeringen voor vernieuwende vormen van ondernemerschap en dat in combinatie met inzicht in cruciale parameters voor de leefbaarheid van de inwoners van het gebied.

Onderwerpen:

Analyse en monitoring: Analyse en monitoring van de economische, sociale, culturele (erfgoed), en demografische ontwikkeling en een analyse van de potentie voor de toekomst voor herstel en behoud van het duurzaam economisch perspectief voor de bewoners van het Waddengebied. Het ontbreekt op dit moment aan inzicht in de economische dynamiek van het Waddengebied. In welke sectoren gaat het slecht? Waar liggen de kansen voor vernieuwing? In hoeverre kunnen toerisme, recreatie en landbouw ook in de toekomst economische dragers blijven? Wat zijn de kansen van nieuwe ontwikkelingen in de energiesector en in de zorg of ander dienstverlenende sectoren. Hoe groot is de sociaal-economische waarde van het medegebruik? Wat zijn de gevolgen van een krimpende bevolking in samenhang met selectieve migratiepatronen? Om dit in beeld te brengen zal een gedetailleerd regionale economische en bevolkingsprognosemodel voor het Waddengebied moeten worden ontwikkeld dat gekoppeld aan een arbeidsmarktmodule ook geschikt is voor het voorspellen van vraag en aanbod van arbeid en voor het doorrekenen van autonome endogene en exogene ontwikkelingen en beleidsmaatregelen. Naast onderzoek van bestaande structuren is het nadrukkelijk ook de bedoeling om nieuwe concepten voor versterking van de economische en sociale structuur te ontwikkelen en deze vorm te geven via “pilot” projecten. Naast projecten op het terrein van landbouw en toerisme en recreatie, valt ook te denken aan bijvoorbeeld verduurzaming van de bedrijventerreinen in het Waddengebied. Het concept van duurzame bedrijventerreinen en daarop aansluitende beheersvormen heeft in de afgelopen jaren een internationale doorbraak beleefd, maar wordt vooral toegepast op grote en nieuwe bedrijfsterreinen. Bij oudere bedrijventerreinen is het moeilijker een draagvlak voor verduurzaming van opzet, inrichting en beheer te vinden, omdat bedrijfsprocessen al zijn vastgelegd, en bij kleinere terreinen is het draagvlak nu eenmaal kleiner, en zijn er minder kansen op verknoping van de bedrijfsprocessen. In het Waddengebied, vooral in de Friese en Groningse kustzone, vinden we de grote havenindustrieterreinen van Harlingen, Eemshaven en Delfzijl en diverse kleinere bedrijventerreinen waarop de mogelijkheden voor een verduurzaming van opzet en beheer kunnen worden verkend.

Verbetering van de zwakke en kwetsbare ruimtelijk-economische structuur van het Waddengebied. Vele ideeën om deze structuur te versterken zijn gesneuveld. Verschillende redenen zijn daar debet aan, maar de laatste paar jaar is het inzicht ontstaan dat een belangrijke factor is geweest de te sterke gerichtheid op klassiek economische activiteiten, die wel succesvol zijn gebleken in o.a. de Randstad, en – op een meer regionale schaal – de stedelijke ontwikkelingszones (kernzones) in Noord-Nederland. Waar de Randstad

internationale allure uitstraalt doen de stedelijke ontwikkelingszones van Noord-Nederland dit aanmerkelijk minder. De laatste 15 jaar is het tempo van de economische en werkgelegenheids groei in de kernzones hoger dan het landelijk gemiddelde, maar tegelijkertijd blijft de economische ontwikkeling in het kustgebied langs de Waddenzee achter. Deze constatering is zeer bepalend voor hoe aangekeken kan worden tegen stimuleringsmaatregelen en interventies die ook daadwerkelijk in het Waddengebied bekliven. Immers, voor een deel zijn de ontwikkelingen in het Waddengebied en de kernzones communicerende vaten. Daarbij komt nog eens dat de stedelijke ontwikkelingszones in Noord-Nederland vooral regionaal van karakter zijn, maar de regio, in het bijzonder het Waddengebied – de potentie heeft internationale allure uit te stralen. Alleen, dat doet het nog volstrekt onvoldoende. De vraag is hoe dit kan? Met andere woorden – de regionale economie van het Waddengebied zal veel meer structuur moeten krijgen om de in potentie aanwezige mogelijkheden beter te benutten, waardoor de regio in zijn geheel economisch en maatschappelijk zich kan ontwikkelen. Innovatie, duurzaamheid en ondernemerschap zijn hierbij sleutelbegrippen. Naast het bevorderen van de bestaande en nieuwe bedrijvigheid, kan ook gedacht worden aan het beter benutten van de woonfunctie en het verbeteren van de infrastructuur. De vraag is hoe de huidige ad hoc en versnipperde woon-, landschap-, vrijetijds- en eco-economie kan worden versterkt en van structuur worden voorzien om een duurzame bijdrage aan de regionale economie te kunnen leveren.

Bepaling van de waarde van landschap en natuur. De afweging tussen ecologische en economische belangen en de mate waarin beide kunnen samengaan, wordt gekenmerkt door deels moeilijk meetbare en met elkaar vergelijkbare criteria en karakteristieken. In de loop der jaren zijn methoden en technieken ontwikkeld om economische en belevingswaarden in vergelijkbare eenheden uit te drukken en tegen elkaar af te wegen, waarbij zowel de gebruikswaarden als de niet-gebruikswaarden van het Waddengebied in kaart kunnen worden gebracht. Internationaal worden deze methoden al veel toegepast, maar voor het Waddengebied staan ze nog in de kinderschoenen en ze worden door de (Nederlandse) beleidsmakers nog steeds gewantrouwd. In de regionale economie zijn verschillende modellen (waaronder REMI, RAEM 3.0, MOBILEC, DRAM, REGINA, TIGRIS en input-output analyses) ontwikkeld om dit type sociaal-economische onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden. Echter, geen van deze modellen is pasklaar voor toepassing op sociaal-economische problemen in het waddengebied. Bovendien kent ieder model een aantal sterke en zwakke punten. Dit betekent dat in geval van concrete vraagstellingen niet alleen een keuze uit het aanbod van modellen gemaakt dient te worden maar ook dat gekozen modellen aangepast zullen moeten worden aan de specifieke vraagstelling. Naast het ontwikkelen van regionale modellen zijn ook deelstudies nodig om inzicht te krijgen in specifieke ontwikkelingen inzicht te krijgen in migratie en pendelpatronen en studies naar duurzaamheid en innovatie in specifieke sectoren. Bovendien zullen er data verzameld moeten worden, omdat die op het gewenste schaalniveau gegevens veelal niet beschikbaar zijn. Om in deze datalacune te voorzien is het opzetten van een monitorsysteem wenselijk waarmee zowel inzicht kan worden verkregen in de ontwikkelingen van de sociale als de economische structuur van het gebied in combinatie met de binnen pendelafstand gelegen economisch centra als wel van de bezoekers die via toerisme bijdragen aan de economische vitaliteit van het waddengebied. Het ligt voor de hand deze monitor te koppelen aan de ontwikkelingen van natuur en landschap in het waddengebied, maar ook aan ontwikkelingen met betrekking tot het klimaat. Stijging van de zeespiegel kan invloed hebben op vestigingsplaatskeuze van bedrijven en op de rentabiliteit van investeringen. Hogere temperaturen kunnen de concurrentie positie van het waddengebied als vakantiebestemming ten opzichte van bijvoorbeeld het Middellandse Zeegebied sterk veranderen en dat geldt ook als natuur en landschap in het waddengebied worden aangetast.

Onderzoeksvragen:

- Wat zijn de effecten voor de vestigingskeuzes van huishoudens en bedrijven als gevolg van de aanleg van nieuwe infrastructuur als de Centrale As of het beschikbaar komen van vestigingslocaties met goede energievoorzieningen zoals gepland voor de regio Delfzijl?
- Op welke wijze kan het waddengebied zich aanpassen aan mondiale trends in de economie en externe ontwikkelingen zoals klimaatverandering? Op welke wijze is zij veerkrachtig ten aanzien van schokken zoals de kredietcrisis?
- Wat is de samenhang tussen de duurzaamheid van sociaal-cultureel kapitaal, ecologisch kapitaal en economisch kapitaal?
- Hoe duurzaam en veerkrachtig is de waddenregio? Deze vraag kan beantwoord worden met behulp van een duurzaamheidsbalans. En op welke wijze kunnen innovaties en interventies ten behoeve van duurzaamheid en veerkracht gestimuleerd worden?
- Welke integrale ontwikkelingsperspectieven zijn kansrijk en op welke wijze kan dit via gerichte beleidsmaatregelen worden bevorderd?
- Hoe kan op duurzame wijze inhoud worden gegeven aan het streven naar werk, inkomen en leefbaarheid voor de bewoners van het waddengebied?
- Welke trendmatige demografische ontwikkelingen zijn te verwachten in het waddengebied en wat zijn hiervan de gevolgen voor de leefbaarheid in de dorpen in de kustgemeenten?
- Wat zijn de te verwachten duurzame ontwikkelingen ten aanzien van de diverse economische sectoren in termen van expansie of krimp, vestiging van nieuwe bedrijven, structuurveranderingen en de daaraan gerelateerde ontwikkelingen van werkgelegenheid en werkloosheid binnen het waddengebied en in de Waddenprovincies?
- Onderzoek naar de consumptieve en productieve gebruikswaarden. Van speciaal belang zijn de gebruikswaarden van functies die ten grondslag liggen aan de belangrijkste vormen van werkgelegenheid, vooral recreatie en toerisme. Daarnaast is met het oog op de leefbaarheid onderzoek naar de woonfunctie van groot belang. Echter, ook diverse andere gebruikswaarden zoals met betrekking tot diverse vormen van visserij zijn nog onvoldoende in kaart gebracht;
- Onderzoek naar de niet-gebruikswaarden van het waddengebied als geheel en van onderdelen ervan. In de eerste plaats is onderzoek naar de niet-gebruikswaarden van de Waddenzee, met haar rijkdom aan platen, kwelders, flora en fauna, maar ook haar cultuurhistorische rijkdom van belang. In de conflicten tussen ecologie en economie spelen niet-gebruikswaarden herhaaldelijk een grote rol. Ook van andere onderdelen van het waddengebied, zoals het karakteristieke kustgebied, ontbreekt nagenoeg elke kennis van de niet-gebruikswaarden. Hier liggen belangrijke dwarsverbanden met vragen uit zowel ecologie als cultuurhistorie.

Budget:

Voor de uitvoering van het onderzoek van dit werkpakket door promovendi en postdocs in een tiental onderzoeksprojecten is ca. 2 – 3 miljoen euro nodig. Dit bedrag is mede afhankelijk van de beschikbaarheid van gegevens en kan lager uitvallen als gebruik kan worden gemaakt van data die ook binnen andere werkpakketten van WaddenWelzijn of in het implementatie plan Waddenmonitor worden verzameld.

3.4 Werkpakket D:

Over waardering en perceptie van gedeelde ruimte (natuur/klimaat/welzijn); combineert alle domeinen met de thema's II) Kennis van Duurzaamheid, III) Regelgeving, besturing en ruimtelijk ordening en V) Gemeenschapsvorming.

Domein → ↓ Thema	Economische "bottom line"		Sociale "bottom line"		Economische "bottom line"	
	1. Landbouw	2. Toerisme	3. Sociale omgeving (bewo- nen/wonen)	4. Cultuur- historie	5. Energie	6. Havens
I. Innovatie en onderwijs						
II. Kennis van Duurzaamheid						
III. Regelgeving, governance en ruimtelijke ordening						
IV. Bedrijvigheid en ondernemerschap						
V. Gemeenschapsvorming						
VI. Gezondheid en kwaliteit van leven						

Tabel 3d: Waardering en perceptie van de gedeelde ruimte

Trekkers:

Linda Steg, Jan Willem Bolderdijk, Kees Keizer, Gert de Roo, Stefan Hartman en Kim van Dam

Betrokkenen:

Yannick Joye

Introductie:

Het waddengebied is uniek. Dat blijkt ondermeer uit het feit dat het Wadengebied sinds juni 2009 op de Werelderfgoedlijst is geplaatst. In dit licht is het van groot belang om een duurzame ontwikkeling van het Waddengebied te stimuleren. Dit betekent dat het Waddengebied voldoende economische, sociale en ruimtelijke kwaliteit heeft, en dat deze kwaliteiten in samenhang worden geoptimaliseerd. De unieke eigenschappen van het Waddengebied leiden tot het belang van behoud en het liefst versterking van deze kwaliteiten. Er is een toenemende vraag naar omgevingskwaliteit (zoals landschap, cultuurhistorie, rust, ruimte, schone lucht, schoon water), maar ook naar de toegang en het gebruik ervan (zoals vrijetijdsbesteding, herbruikbare grondstoffen) als gevolg van maatschappelijke en economische trends. Steeds meer is de omslag merkbaar van functionele toedeling naar kwalitatieve inbedding van ontwikkelingen in het denken en handelen met betrekking tot de ruimtelijke situatie. Dit overziend is er in het Waddengebied een paradox ontstaan tussen risico's mijden en beschermen tegenover ontwikkelen en kansen pakken, wat plaatsvindt in dezelfde, gedeelde ruimte. Meninge, belangen en percepties lopen op dit gebied meer dan eens uiteen. De verschillende onderwerpen die we hierna toelichten spelen in op deze thema's. De onderwerpen zullen worden bestudeerd vanuit een multidisciplinair perspectief, waarbij vooral een nauwe samenwerking wordt beoogd tussen psychologie en ruimtelijke wetenschappen.

Rationale:

Doel van dit werkpakket is na te gaan hoe de kwaliteit van leven en duurzaamheid in het Waddengebied kunnen worden geoptimaliseerd. Belangrijke aandachtspunten daarbij zijn het

stimuleren van duurzaam gedrag bij verschillende groepen betrokkenen, en een duurzame ruimtelijke inrichting.

Onderwerpen:

Imago en waardering: Het Waddengebied kent verschillende kwaliteiten, zoals mooie natuur, die door verschillende groepen verschillende betekenissen hebben, en daarom ook verschillend worden gewaardeerd. De zee heeft bijvoorbeeld een heel andere betekenis voor vissers dan voor bewoners, en toeristen zullen weer een andere betekenis toekennen aan de zee. Dit kan leiden tot conflicten tussen belangengroepen, want het optimaliseren van het belang van de ene groep (bijvoorbeeld vissers) kan negatief uitpakken voor de andere groep (bijvoorbeeld toeristen). Daarom is het van groot belang inzicht te krijgen in de belangen en percepties van verschillende groepen, tegenstellingen in die belangen en percepties, en in mogelijkheden om eventuele conflicten op te lossen of te voorkomen. Belangrijke vragen daarbij zijn:

- welke kwaliteiten verdienen behoud en welke behoeven versterking volgens verschillende belangengroepen (bijv. vissers, toeristen, agrariërs, bewoners, industrie, natuurorganisaties)?
- hoe kunnen conflicten tussen de gewenste kwaliteiten en tussen groepen worden voorkomen?
- hoe verhoudt dit zich tot de gefragmenteerde ruimtelijke structuur (stad/land, hoge dynamiek/lage dynamiek, vaste land/eilanden, etc.) van het Waddengebied?

Zowel beschermen als ontwikkelen (en/en in plaats van of/of): Een duurzame ontwikkeling vereist dat het welzijn van huidige en toekomstige wordt gegarandeerd, en dat de kwaliteit van natuur en milieu wordt gewaarborgd. Bij besluitvorming over de inrichting van de ruimte moet daarom niet alleen rekening worden gehouden met de belangen van verschillende groepen betrokkenen hier en nu, maar ook met belangen van toekomstige generaties en de kwaliteit van de natuur en het milieu. Het gaat daarbij niet alleen om het beschermen van belangen, maar ook om het ontwikkelen van mogelijkheden om de belangen beter te accommoderen. Beleving van de ruimte speelt hierbij een belangrijke rol: hoe beleven verschillende groepen het Waddengebied, welke factoren spelen daarbij een cruciale rol, en welke beleidsconsequenties kunnen hieruit worden getrokken? Belangrijke vragen daarbij zijn:

- hoe kan de ruimte het best worden ingericht om de sociale en ruimtelijke kwaliteiten in het Waddengebied te optimaliseren?
- hoe dragen concrete zintuiglijke belevingen en kenmerken (visueel, auditief) van het Waddengebied bij tot de (beschermings)waarde die betrokkenen (bewoners, bezoekers) aan het gebied toekennen?
- hoe kunnen, vanuit een studie van die concrete belevingen en kenmerken, richtlijnen worden afgeleid voor de verdere ontwikkeling en uitbouw van het gebied? Welke specifieke ontwerpregels kunnen ontwikkeld worden, waardoor gebouwen en bouwzones én met het natuurgebied zijn verweven én hun vooropgestelde functie kunnen (blijven) vervullen?
- in hoeverre kan bescherming en ontwikkeling van functies/kwaliteiten worden verweven?
- hoe kan daarbij het onderlinge vertrouwen tussen belangengroepen worden versterkt, terwijl zowel de belangen van verschillende bevolkingsgroepen als de ruimtelijke kwaliteiten worden gewaarborgd?

Dogma's in beleid: Er worden verschillende beleidsmaatregelen voorgesteld of ingevoerd om de leefkwaliteit te beïnvloeden. De vraag is of de maatregelen effectief zijn om de duurzaamheid

van het Waddengebied te stimuleren. Wordt een weloverwogen beslissing genomen over welk beleid het best kan worden ingevoerd om de duurzaamheid te stimuleren, en richt het beleid zich inderdaad op de factoren die een belangrijke belemmering vormen voor duurzaamheid, dan wel op factoren die duurzaamheid kunnen bevorderen? Met andere woorden: is het beleid gebaseerd op een zorgvuldige analyse van de oorzaken van niet-duurzame ontwikkelingen, of is het beleid vooral gebaseerd op dogma's?

- Welke dogma's zijn aanwezig in het huidige beleid op het gebied van ruimte, leefkwaliteit en duurzaamheid?
- Gezien het imago en de waardering onder verschillende groepen, welke dogma's zijn gegrond en welke creëren verstarring en zijn daarmee toe aan herziening?
- Hoe kan worden gerealiseerd dat dogma's worden herzien?

Beleidsvorming: Beleid gericht op het bevorderen van duurzaamheid zal alleen worden ingevoerd als daar voldoende draagvlak voor bestaat. Beleidsmakers zijn huiverig om beleid in te voeren als ze veel weerstand tegen dat beleid verwachten. Gebrek aan draagvlak is een belangrijke reden om de introductie van maatregelen gericht op het bevorderen van duurzaamheid uit te stellen, of zelf af te stellen. Daarom is het van groot belang om inzicht te krijgen in het draagvlak voor beleid en de manieren om dat draagvlak te versterken. Het gaat hierbij onder meer om beleid gericht op het stimuleren van een duurzame ruimtelijke inrichting (waaronder de introductie van decentrale of duurzame energieopwekking), duurzame technologie (bijvoorbeeld de aanschaf van energiezuinige technologie), en gedragsverandering (bijvoorbeeld verminderen van autogebruik of huishoudelijk energiegebruik). Het gaat ook om hoe beleid het best kan worden vormgegeven en gecommuniceerd naar belanghebbenden om daarmee het draagvlak te versterken. Belangrijke vragen zijn:

- hoe acceptabel is beleid gericht op het stimuleren van een duurzame ruimtelijke inrichting, duurzame technologie, en gedragsverandering?
- welke factoren zijn van invloed op de acceptatie van beleid, en verschilt dit voor verschillende typen beleid en voor verschillende groepen in de samenleving?
- maakt het uit hoe beleid wordt geïntroduceerd? Kan de acceptatie bijvoorbeeld worden versterkt door het verstrekken van informatie, moet er actief worden gestuurd, of is de mate van participatie essentieel om gedragsverandering te bewerkstelligen?
- hoe kunnen eventuele negatieve effecten van beleid op kwaliteiten van leven worden gecompenseerd om daarmee het draagvlak voor beleid te versterken?

Commitment (Betrokkenheid)/ Empowerment (Versterking): Over het algemeen maakt men zich zorgen om milieuproblemen, en onderschrijft men het belang van een duurzame ontwikkeling. Dit vertaalt zich echter niet altijd in meer duurzaam handelen, onder meer omdat men zich niet sterk betrokken voelt bij duurzaamheidsvraagstukken, en men zich niet verantwoordelijk voelt om daar een actieve bijdrage aan te leveren. Daarom is het van belang na te gaan hoe kan worden bevorderd dat verschillende groepen zich betrokken voelen bij en verantwoordelijk voelen voor duurzaamheid en de duurzame ruimtelijke inrichting van het Waddengebied. Ook is het van belang na te gaan hoe duurzaam gedrag gestimuleerd kan worden bij verschillende groepen, waaronder bedrijven, overheden, bewoners, en toeristen. Het gaat daarbij om de acceptatie en het gebruik van duurzame hulpbronnen (bv. energie uit wind, zon), de aanschaf en het gebruik van milieuvriendelijke technologie (bijv. energiezuinige apparaten), en het verminderen van milieubelastend gedrag (bijv. minder auto rijden). Daarnaast is het van belang na te gaan hoe maatregelen slim gecombineerd kunnen worden zodat ze elkaar versterken. Dit heeft in het bijzonder betrekking op het zowel beschermen als op het ontwikkelen van kwaliteiten. Belangrijke vragen zijn:

- Hoe kan worden gezorgd dat men zich meer betrokkenheid voelt bij en verantwoordelijk voelt voor duurzaamheid en een duurzame ruimtelijke inrichting van het Waddengebied?
- Moeten verschillende groepen daarbij verschillend worden benaderd?
- Welke maatregelen zijn effectief om duurzaam gedrag van betrokkenen te bevorderen? Welk beleid is effectief om het gebruik van duurzame hulpbronnen te bevorderen, hoe kan de aanschaf van milieuvriendelijke technologie worden bevorderd, en hoe kan worden bereikt dat mensen hun gedrag aanpassen in een duurzame richting?
- Verschilt de effectiviteit van beleid voor verschillende groepen?
- Hoe kunnen maatregelen slim gecombineerd worden om een optimaal effect te bereiken?

Bij al de bovenstaande vragen is het van belang rekening te houden met verschillen tussen groepen belanghebbenden. Om de vragen te beantwoorden kunnen verschillende onderzoeksmethoden worden gebruikt, waaronder interviews met betrokkenen, vragenlijstonderzoeken onder representatieve steekproeven in de populatie, experimenteel onderzoek om fundamentele processen in kaart te brengen, en simulatieonderzoek om complexe interacties tussen relevante factoren te onderzoeken.

Budget:

Voor de uitvoering van het onderzoek van dit werkpakket door promovendi en postdocs in een tiental onderzoeksprojecten is ca. 2 – 3 miljoen euro nodig. Dit bedrag is mede afhankelijk van de beschikbaarheid van gegevens en kan lager uitvallen als gebruik kan worden gemaakt van data die ook binnen andere werkpakketten van WaddenWelzijn of in het implementatie plan Waddenmonitor worden verzameld.

3.5 Werkpakket E:

Vormen van Energie: Sociale adaptatie of verwerping; combineert domeinen 1) landbouw en 5) energie met de thema's I) innovatie, III) Regelgeving/Governance en IV) Bedrijvigheid en Ondernemerschap.

↓ Thema Domein →	Economische "bottom line"		Sociale "bottom line"		Economische "bottom line"	
	1. Landbouw	2. Toerisme	3. Sociale omgeving (bewonen/wonen)	4. Cultuurhistorie	5. Energie	6. Havens
I. Innovatie/Onderwijs						
II. Kennis van Duurzaamheid						
III. Regelgeving/Governance Ruimtelijke ordening						
IV. Bedrijvigheid/ Ondernemerschap						
V. Gemeenschapszin						
VI. Gezondheid/Kwaliteit van leven						

Tabel 3e: Energie: Sociale adaptatie of verwerping

Trekkers:

Rien Herber en Catrinus Jepma

Betrokkenen:

Margo van den Brink, Hessel Speelman

Introductie:

Het Waddengebied wordt momenteel geconfronteerd met een aantal grootschalige activiteiten op energiegebied zoals gaswinning en elektriciteitsopwekking. Deze activiteiten zijn ingepast in de vigerende wetgeving die op het gebied van toepassing is. Dit proces is echter onderwerp van veel maatschappelijke discussie geweest en is dat op sommige dossiers nog steeds (bv kolencentrales in de Eemshaven). Een van de factoren die bij deze maatschappelijke discussie een rol speelt is het feit dat de geproduceerde energie nationaal wordt aangewend en dat de besluitvorming over nut en noodzaak ook een nationale dimensie heeft.

In de huidige situatie zijn de Waddeneilanden voor wat betreft energievoorziening aangewezen op verbindingen (gas, elektriciteit) met het vasteland en dus onderdeel van het nationaal energiebeleid. Echter, de ligging van de eilanden zou zich in principe goed lenen voor een lokale energievoorziening en/of lokale energie-efficiëntie projecten met als uiteindelijk doel de huidige aanvoerroutes overbodig te maken of minimaal toekomstige investeringen in aansluitingen aan landelijke infrastructuur overbodig te maken. Een positief neveneffect hiervan is dat de natuurlijke omgeving van de Waddenzee niet extra belast zou worden met aanleg van nieuwe infrastructuur.

Rationale:

Het doel van het werkpakket is meerledig:

- 1) onderzoek naar mogelijkheden voor lokale (=decentrale) energieopwekking op de eilanden;

- 2) onderzoek naar mogelijkheden voor meer duurzaam gebruik van energie op de eilanden zodat de primaire energiebehoefte over tijd afneemt;
- 3) onderzoek naar economische haalbaarheid en sociale acceptatie van de onder 1) en 2) gevonden opties.

De punten 1) en 2) zijn technisch georiënteerd, terwijl punt 3) meer sociaal-economisch is gericht. Bij alle 3 punten zal duurzaamheid, met name de ecologische impact, een belangrijk criterium vormen.

Projecten:

Locale energieopwekking:

- Onder Terschelling bevindt zich een gasveld dat niet ontwikkeld wordt door de Operator, aangezien de productiviteit matig is en er geen infrastructuur in de nabijheid is. Onderzocht kan worden in hoeverre het mogelijk is het veld te produceren vanuit een boring op het eiland, waarbij de geringe productiviteit het mogelijk maakt lokaal elektriciteit op te wekken voor eilandgebruik. Overproductie van elektriciteit kan worden afgevoerd via de bestaande netverbinding met het vasteland.
- Het Ameland gasveld is in het laatste kwart van zijn “productie-leven”. Een deel van de bestaande productieputten bevindt zich op de oostelijke helft van het eiland. Onderzocht kan worden in hoeverre die bestaande putten kunnen worden omgevormd tot bronnen voor aardwarmte en of die warmte efficiënt getransporteerd kan naar mogelijke energie consumenten elders op het eiland.
- Onderzoek naar mogelijkheden om biogas/biomassa te gebruiken als ondersteunende energiebron, speciaal gericht op agrarische bedrijven en eventueel openbaar vervoer.

Duurzaam energiegebruik: Een voorbeeld is het reeds bestaande project van Gasterra en Eneco om op Ameland waterstof bijmenging in verwarmingsketels toe te passen. Is er scope om dit ook op de andere eilanden te doen? Wat zouden de technische/infrastructurele voorwaarden hiervoor moeten zijn? Wat zijn de mogelijkheden om op de eilanden een beperkt of afgebakend energiebesparingsbeleid te introduceren? Er dient onderzocht te worden of er synergie bestaat tussen twee belangrijke (en meteen beperkte) levensbehoeften op de eilanden: energie en zoet water. Zijn er combinaties te creëren voor duurzaam gebruik van beide?

Haalbaarheid en acceptatie: In het algemeen zijn energieprojecten als genoemd onder 1) maar soms ook 2) niet economisch aantrekkelijk wanneer we ons baseren op conventionele economische modellen of methoden. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door de aanzienlijke “upfront” kapitaalinvestering gecombineerd met een zeer lange terugbetaal tijd. Er dient onderzocht te worden of er innovatieve economische modellen ontwikkeld kunnen worden waarbij een duurzame energievoorziening in een decentrale omgeving toch rendement kan opleveren.

Aangezien het in dit werkpakket gaat om decentrale energie opwekking/besparing, is het essentieel om een levenscyclus analyse te produceren die kan dienen als “energie performantie indicator” (EPI) voor de te kiezen opties.

Voor iedere gekozen optie dient een ecologische toets uitgevoerd te worden, waarbij de activiteit wordt gezien binnen een “gebruiksruimte” waarvan de grenzen worden bepaald door ecologische en mogelijk sociale criteria. Dit is een belangrijk instrument om te toetsen of er publieke (= vaak politieke) acceptatie van het initiatief verkregen kan worden. Voor beleidsmakers is dit instrument van belang bij vergunningverlening.

Budget:

Voor de uitvoering van het onderzoek van dit werkpakket door promovendi en postdocs in een tiental onderzoeksprojecten is ca. 2 – 3 miljoen euro nodig. Dit bedrag is mede afhankelijk van de beschikbaarheid van gegevens en kan lager uitvallen als gebruik kan worden gemaakt van data die ook binnen andere werkpakketten van WaddenWelzijn of in het implementatie plan Waddenmonitor worden verzameld.

3.6 Werkpakket F:

Onderwijs: van leren en innoveren naar leren en werken; combineert de domeinen 1) landbouw, 2) toerisme en 5) energie en de thema's I) innovatie en onderwijs en IV) Bedrijvigheid en Ondernemerschap

Domein → ↓ Thema	Economische "bottom line"		Sociale "bottom line"		Economische "bottom line"	
	1. Landbouw	2. Toerisme	3. Sociale omgeving (bewonen/wonen)	4. Cultuur-historie	5. Energie	6. Havens
I. Innovatie en onderwijs						
II. Kennis van Duurzaamheid						
III. Regelgeving, governance en ruimtelijke ordening						
IV. Bedrijvigheid en ondernemerschap						
V. Gemeenschapsvorming						
VI. Gezondheid en kwaliteit van leven						

Tabel 3f: Onderwijs: van leren en innoveren naar werken

Trekkers:

Loek Nieuwenhuis, Ineke Delies, Albert de Hoop

Betrokkenen:

Harm van Lieshout (Hanze Hogeschool), Jan Waalkens (Stenden Hogeschool).

Introductie:

Het onderzoeksprogramma WaddenWelzijn ziet het Waddengebied als een laboratorium voor duurzame sociale oplossingen van conflicterende ontwikkelingen van sociale, economische en ecologische aard. De sociaal-economische omstandigheden en de natuurlijke hulpbronnen in het Waddengebied bieden een unieke mogelijkheid om te zoeken naar nieuwe en innovatieve combinaties van beleidsterreinen, om zodoende tot duurzame voorstellen te komen voor de inrichting van de samenleving. Onderwijs vormt een belangrijk maatschappelijk instrumentarium voor zowel de leefbaarheids-agenda als de sociaal-economische agenda. Participatie, kwalificatie en regionaal-economische ontwikkeling vormen daarbij de slagwoorden.

Rationale:

Onderwijs is een belangrijke maatschappelijke voorziening, zowel voor de leefbaarheid van een gebied (een voorziening die onderdeel uitmaakt van de social "bottom line"), als voor het sociaal-economisch functioneren van een gebied: (beroeps)onderwijs levert de vaklieden en professionals, noodzakelijk voor het functioneren van de arbeidsmarkt en is ook een belangrijke speler bij het onderhoud van het vakmanschap in een regio. (Beroeps)onderwijs draagt bij aan het bijblijven bij technologische ontwikkelingen en het vormgeven aan innovatie. Het programma van dit werkpakket bestaat uit een mix van analyseprojecten en sociale innovatie, waar ontwerp en evaluatie de belangrijkste onderzoeksactiviteiten vormen.

Onderwerpen:

Participatie: Onderwijs vormt een belangrijk instrument voor maatschappelijke participatie. De aanwezigheid van onderwijsvoorzieningen vormt een onmisbaar onderdeel van de

maatschappelijke infrastructuur. Het ontbreken van onderwijsvoorzieningen leidt tot minder deelname en onderbenutting van intellectueel en sociaal kapitaal. Voor de leefbaarheid van dun-bevolkte gebieden vormen het onderwijsaanbod en kennisnetwerken een belangrijk aandachtspunt. Vestigingseisen voor scholen PO zijn afhankelijk gesteld van de reisafstand voor deelnemers. Hierbij geldt dat hoe jonger de deelnemers, des te dichterbij minimale voorzieningen aanwezig moeten zijn. Voor het primaire onderwijs is dan ook een redelijke spreiding gegarandeerd, maar dat wordt anders waar dit het voortgezet onderwijs en de voorschoolse voorzieningen betreft. Voor kinderen vanaf 12 jaar op de Waddeneilanden zit er vaak niets anders op dan een gasthuis aan de wal, maar ook voor plattelandsgebieden is het bekend dat deelnamecijfers aan hogere vormen van voortgezet onderwijs achter blijven bij landelijke cijfers. Het streven zou moeten zijn dat tenminste tot het niveau van een startkwalificatie op de arbeidsmarkt (niveau 2 MBO) onderwijsvoorzieningen zodanig voorhanden zouden moeten zijn, dat geen belemmering voor deelname optreedt.

Hiervoor kunnen twee richtingen van sociale innovatie worden beschreven: creatieve combinaties met andere infrastructurele voorzieningen en afstandsonderwijs. Brede instellingsconcepten zouden voorzieningen kunnen huisvesten vanuit de welzijnsparagraaf (bibliotheek, museale voorzieningen, jeugd- en jongerenwerk, sport) en ook zouden verticale schotten in onderwijsland kunnen worden doorbroken (combinaties van primair, voortgezet en beroepsgericht onderwijs). Met de huidige IT ontwikkeling moet het ook mogelijk zijn afstandsonderwijs te organiseren, zoals dat al jaren gebruikelijk is in het hoge Noorden van Finland en de “Outback” van Australië. Aansluitend bij het concept van de netwerkschool zouden dergelijke voorzieningen ook ontworpen en onderzocht kunnen worden voor het Waddengebied.

Naast aandacht voor combinatie en vernieuwing van onderwijsvoorzieningen, kan deze paragraaf ook een inhoudelijke vulling krijgen, door het thema van duurzame ontwikkeling in vivo in het curriculum te introduceren. De praktijk ligt hiervoor voor het oprapen. Combinaties van primair onderwijs met ondernemerschap, zoals in Skarsterlan (project ambachtelijk ondernemen) zijn te beschouwen als experimenten rondom nieuwe basisvaardigheden, die goed passen in de WaddenWelzijn agenda.

Kwalificatie: Een duurzame samenleving vraagt duurzaam vakmanschap van zijn leden. Zowel voor de vier sociaal-economische domeinen als voor het domein Wonen en Leven vraagt dit om goed opgeleide burgers. Voor Wonen en Leven gaat het zowel om medisch-sociale beroepen (zorg, verpleging) als ook om technische beroepen (woningbouw en infrastructuur). Hoogwaardig vakmanschap is nodig om voorzieningen in dit domein in stand te houden en te vernieuwen. Hier past een breedtestrategie qua onderwijsvoorzieningen op het niveau van MBO en HBO.

Voor de vier economische domeinen in het onderzoeksprogramma (landbouw, toerisme, energie en havens) is een dieptestrategie meer geëigend. Onderwijsinstellingen (zowel MBO als HBO) zouden in samenwerking met economische actoren, netwerken en allianties kunnen sluiten om innovatieve snijvlakopleidingen en combinaties binnen het opleidingsaanbod te ontwikkelen, die passen bij de ambitie van WaddenWelzijn. Specialistische scholen, zoals de Zeevaartschool in Delfzijl en de Hogere Zeevaartschool op Terschelling kunnen hierbij naadloos aansluiten. Analyse van regionale ontwikkelingsagenda's kan leiden tot de ontwikkeling van toekomstgericht onderwijs- en kennisaanbod dat de regio ondersteunt en mede richting geeft aan ontwikkelingen.

Naast de ontwikkeling van vakmanschap en professionaliteit vormt ook het onderhoud van vakmanschap een belangrijke opdracht voor het MBO en HBO. In een duurzame samenleving zijn ondernemende werknemers en werkgevers gezamenlijk verantwoordelijk voor het onderhoud en de vernieuwing van het menselijk en sociaal kapitaal. Bestrijding van

obsoletie van kennis en vernieuwing van vakmanschap kunnen hand in hand gaan. Aansluitend bij de adviezen van de Denktank “Leven Lang Leren” kan in het Waddengebied een vernieuwde infrastructuur ontstaan naar Deens of Scandinavisch voorbeeld. Duaal leren in het HBO en de BBL route in het MBO vormen hierbij een belangrijk bindmiddel tussen onderwijs en bedrijfsleven en zijn van groot belang voor de regionale vernieuwing en versterking. Regionale (en sectorale) netwerken van beroepsonderwijs en economische actoren kunnen deze ambitie ondersteunen.

Leerwerk arrangementen tussen onderwijs en bedrijfsleven kunnen ertoe leiden dat een innovatief beroepsonderwijslandschap ontstaat op middelbaar en hoger niveau, zowel initieel als postinitieel, dat zelfs aantrekkingskracht uitoefent op bedrijven en mensen van buiten het Waddengebied. Het onderwijslandschap in het Waddengebied en de omliggende gebieden zou de ambitie moeten hebben om zich te specialiseren en te onderscheiden, en niet te zoeken naar de landelijke middelmaat.

Regionale sociaal-economische ontwikkeling: Onderwijsinstellingen voor MBO en HBO worden al jaren onderbenut als het gaat om kennisontwikkeling en innovatie, met name in, door en voor het MKB. Juist in gebieden, waarin het voorzieningenniveau is verdund, zoals in het Waddengebied, zouden instellingen uitgedaagd moeten worden om voorloper te zijn op het terrein van toegepaste innovatie en kennisontwikkeling, ook op het gebied van nieuwe combinaties van leren en werken. Er zal anders gewerkt en anders geleerd moeten worden in voortdurend veranderende beroepenvelden. Dit vraagt ook van de onderwijsinstellingen vernieuwde competenties. Om dat te realiseren zijn nieuwe vormen van samenwerking nodig tussen onderwijs, bedrijfsleven en meer fundamentele kennisinstellingen zoals de RUG en de FA-KNAW. Dat vraagt om organisatievernieuwing en flexibilisering van leer- en werkcontexten en de vorming van strategische netwerken en allianties voor de langere termijn rond regionale innovatievraagstukken. Ook bij deze ambitie zouden de economische domeinen uit de WaddenWelzijn agenda leidend moeten zijn, bij de zoektocht naar multidisciplinaire kennisdomeinen. Ook is het voor het WaddenWelzijn van belang om dergelijke kennisnetwerken niet alleen in te zetten voor de economische infrastructuur, maar ook te onderzoeken hoe door middel van kennisnetwerken de sociale infrastructuur en de sociale cohesie versterkt kunnen worden

Programma indicatie:

De invulling van dit werkpakket zal in afstemming met werkpakket C (economie, ondernemerschap en arbeidsmarkt) worden ingevuld. Er wordt een mix voorgesteld van analyseprojecten (A; in de vorm van promotieonderzoeken) en sociale innovatieprojecten (O: ontwerp en implementatie). Om te leren van de innovatieprojecten is monitoring en evaluatie noodzakelijk.

Voor het thema *participatie* betreft dat de volgende projecten:

1. Wat zijn de effecten van spreiding van onderwijsvoorzieningen op participatie en onderbenutting? (A)
2. Wat zijn de mogelijkheden voor creatieve combinaties van voorzieningen (horizontaal = multi-sectorale voorzieningen plus verticaal = combinaties van onderwijsniveaus)? (O)
3. Hoe kan onderwijs op afstand ontwikkeld worden: instrumentatie en dienstverlening? (O)
4. Waar bestaat een canon ontwikkeling voor duurzaamheid en ondernemerschap uit als het gaat om de inrichting van onderwijs-ondernemer netwerken? (O)

Voor het thema *kwalificatie* worden de volgende projecten voorgesteld:

5. Doe een verkenning van basisvoorziening kwalificatiebehoefte MBO/HBO voor leefbaarheid (zorg en wonen). (A)
6. Wat zijn ontwikkelingen voor innovatieve snijvlakopleidingen voor landbouw/toerisme/energie/havens? (O)
7. Maak een toekomstverkenning van de arbeidsmarktbehoefte voor innovatieve snijvlakopleidingen voor landbouw/ toerisme/energie/havens. (A)
8. Hoe kunnen regionale leerwerk arrangementen ingericht worden? (O)

Voor het thema *regionale ontwikkeling* tot slot:

9. Hoe zien ontwerpen en testen van regionale infrastructuur voor “Leven Lang Leren” er uit? (O)
10. Maak een ontwerp van flexicurity modellen rond (onderhoud van) vakmanschap. (A)
11. Bevorder de vorming van strategische kennisnetwerken en allianties tussen MBO/HBO, MKB en universiteiten. (O)
12. Realiseer modernisering en flexibilisering van MBO en HBO infrastructuur (voorloperscholen). (O).

Voor de organisatie van monitoring en evaluatie enerzijds en interne coördinatie en externe afstemming anderzijds is een integratief project aan te bevelen

13. Werkpakket coördinatie: afstemming en monitoring-evaluatie.

Budgetindicatie:

Voor de uitvoering van het onderzoek van dit werkpakket door promovendi en postdocs in een tiental onderzoeksprojecten is ca. 2,5 – 3 miljoen euro nodig. Deze inschatting is gebaseerd op 3 promotietrajecten, 8 ontwikkelprojecten, 3 monitor- en evaluatieprojecten en werkpakket coördinatie plus materieel. Het bedrag is mede afhankelijk van de beschikbaarheid van gegevens en kan lager uitvallen als gebruik kan worden gemaakt van data die ook binnen andere werkpakketten van WaddenWelzijn of in het implementatie plan Waddenmonitor worden verzameld.

3.7 Werkpakket G:

Toerisme (“leisure”) en ruimte: van eenvormigheid naar meer variatie; combineert domein 2) toerisme met alle thema’s dus ook V) gezondheid

Domein → ↓ Thema	Economische “bottom line”		Sociale “bottom line”		Economische “bottom line”	
	1. Landbouw	2. Toerisme	3. Sociale omgeving (bewonen/wonen)	4. Cultuurhistorie	5. Energie	6. Havens
I. Innovatie/Onderwijs						
II. Kennis van Duurzaamheid						
III. Regelgeving/Governance Ruimtelijke ordening						
IV. Bedrijvigheid/ Ondernemerschap						
V. Gemeenschapszin						
VI. Gezondheid/Kwaliteit van leven						

Tabel 3g: Toerisme (leisure) en ruimte: van eenvormigheid naar meer variatie

Trekkers:

Gert de Roo en Hans Revier

Betrokkenen: nader te bepalen

Introductie:

De unieke eigenschappen van het Waddengebied trekken jaarlijks vele bezoekers. De Waddeneilanden en het Lauwersmeergebied zijn populair en de verwachting is dat door de plaatsing van de Waddenzee op de Werelderfgoedlijst de (internationale) bekendheid toeneemt. Bezoekers komen voor rust, ruimte, strand, water, natuur, ecologie, kleinschaligheid van de dorpen, etc. Naast bezoeken en bekijken wordt in toenemende mate het doen, het beleven en het ondergaan steeds belangrijker. Ook ‘events’ (Oerol, Open Air festival Vlieland, Kunstmaand Ameland) waarbij de natuur en ruimte van de Wadden als decor worden gebruikt stijgen in populariteit. Toerisme gaat hand in hand met recreatie en ontspanning, begrippen die gezamenlijk gevangen worden met de term ‘leisure’. Leisure wordt wel de vierde economie genoemd, de economie die na landbouw, industrie en diensten, in toenemende mate de euro doet rollen en een serieuze motor wordt voor productie en consumptie. Gezien het huidige scala aan activiteiten in en de kwaliteiten van de Waddenregio is leisure een belangrijke en tevens groeiende economische sector.

De leisure- of ontspanningseconomie is sterk verbonden met ruimtelijke kwaliteit. Ruimtelijke kwaliteit trekt bezoekers en gebruikers aan, terwijl bezoek en gebruik ook vaak als (potentieel) versturende factor voor deze zelfde kwaliteit wordt gezien. Een integrale benadering waarin leisure en ruimtelijke kwaliteit worden verbonden is daarmee een logische maar tevens ook een essentiële stap. Deze relatie wordt geïllustreerd door enkele waarneembare trends. De toename in recreatievaart creëert een druk op het Waddengebied, maar biedt ook ruimtelijke ontwikkelingskansen. De populariteit van de Waddeneilanden is ongekend groot, maar als gevolg staan de natuur en de kleinschaligheid onder druk. De behoefte aan en interesse in landschapsbehoud, erfgoed en cultuurhistorische elementen is aanwezig en groeiend, maar de financiële middelen om deze te bewaren, te beschermen en te

onderhouden zijn schaars. Een groot deel van het Waddengebied bestaat uit een 2000 jaar oud cultuurhistorisch terpen- en wierdengebied, maar het maakt slechts beperkt onderdeel uit van de ontspanningseconomie van de regio. Het is duidelijk dat leisure wordt aangetrokken door ruimtelijke kwaliteit en dat leisure een belangrijke en toenemende rol speelt in het Waddengebied. Dit, terwijl behoud, onderhoud en ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit niet vanzelfsprekend is, en er sprake is van ruimtelijke fragmentatie, blinde vlekken en achterstallig onderhoud wat betreft imago. Ook bestaat er spanning tussen de eisen die bewoners aan de ruimtelijke kwaliteit stellen (quality of life), de eisen die toeristen daaraan stellen (quality of experience) en de eisen van het toeristische bedrijfsleven (quality of opportunity). Door verschillende kwaliteiten in de regio te verbinden kunnen tegenstellingen worden opgeheven en synergie worden gevonden. Dit vraagt om ontwikkelingsstrategieën waarin leisure en ruimtelijke kwaliteit worden verknoopt.

Naast leisure hebben andere sectoren een vergelijkbare relatie tot de ruimtelijke omgeving. Wellness en Care krijgen weinig aandacht in de Waddenregio, terwijl deze sectoren ook baat hebben bij de in de regio aanwezige hoge landschappelijke kwaliteiten. Wadden-wellness heeft raakvlakken in de vorm van rust, openheid van het landschap, gezondheid en “healthy aging”. Dit laatste heeft gelijk veel raakvlakken met care. Care wordt een belangrijk thema gezien de vergrijzende bevolking.

Rationale:

Op welke wijze kan het Waddengebied met haar natuurlijke en landschappelijke kwaliteiten een hoofdrol spelen in de ontwikkeling van de nationale en internationale ontspanningseconomie? Hoe kan hier van worden geprofiteerd ten behoeve van de natuurlijke, landschappelijke en ruimtelijk-economische ontwikkeling van het Waddengebied zelf?

Projecten:

In de Waddenregio zijn enkele interessante vraagstukken op het snijvlak van ruimte en toerisme, leisure, wellness en care te onderscheiden, hier uitgewerkt in projecten:

Project 1 Motieven en gedrag van bezoekers aan het waddengebied zijn niet systematisch in kaart gebracht. Over het algemeen wordt aangenomen dat rust, ruimte, natuur en kleinschaligheid de belangrijkste ‘pulling factors’ zijn. De vraag is echter welke motieven ten grondslag liggen aan het besluit van de verschillende binnen de toeristen te onderscheiden doelgroepen om in het waddengebied één of meerdere dagen door te brengen. Meer inzicht in deze vraag-kant van leisure kan gecombineerd worden met het ontwikkelen van scenario’s voor zowel de korte (2015) als langere termijn (2035).

Project 2: Er is een ogenschijnlijke paradox tussen behoud van omgevingskwaliteit en ontwikkeling, terwijl leisure en ruimtelijke kwaliteit (zoals natuur, ecologie, erfgoed, landschap) steeds meer wederzijds afhankelijk worden. Het gaat immers om de elementen die een aantrekkende werking hebben op een ontspanningseconomie. De vraag is in hoeverre de in essentie kwaliteitsgeoriënteerde en -afhankelijke ontwikkelingen kunnen bijdragen aan de versterking van deze ruimtelijke kwaliteiten. Het gaat om een integrale benadering waarin leisure en ruimte worden verbonden.

Project 3: In het Waddengebied bestaan grote lokale verschillen. Overdruk wordt afgewisseld met onderdruk. De overdruk is veelal periodiek en locatiegebonden. Tijdens vakantieperioden neemt de activiteit sterk toe, wat veelal in contrast staat met tussengelegen perioden. Zoals eerder aangegeven kan overdruk soms leiden tot potentiële nadelige gevolgen voor de ruimtelijke kwaliteit. Een balans moet gevonden worden tussen ruimtelijke kwaliteit en de mate van druk voor verschillende perioden. Welke rol kunnen leisure (vrijtijdsbesteding), care (zorg) en wellness (gezondheid) spelen in deze balans en wat betekent dit voor de ruimtelijke inrichting? Enkele concentratiepunten van leisureontwikkeling zijn gelegen op de

eilanden en rond het Lauwersmeer. Zijn er spin-off effecten van recente ontwikkelingen te onderscheiden, waar is dit potentieel mogelijk, en wat kan dit ruimtelijk-economisch betekenen op een (iets) groter schaalniveau? Met andere woorden, hoe kan overdruk worden gebruikt (d.m.v. afgeleiden of begeleiden) om de dynamiek en activiteit in onderdruk gebieden te verhogen? De relatie tussen de eilanden, zee en kustzone verschilt per locatie. Het waddengebied heeft als gemene deler de Waddenzee. Op en rond de kustzone is de interactie met de zee klein. De vraag is waar liggen de kansen en condities om deze relatie te versterken en hoe kan een wederzijds versterkende relatie worden gelegd met leisure.

Project 4: De ontspanningseconomie en natuur worden beleidsmatig uit elkaar gehouden. Een extensieve ontspanningseconomie vraagt evenwel om een verwevenheid van natuur, water en landschap. Is deze spanningsrelatie om te buigen in een ontwikkeling waarbij beide functies, leisure en natuur, elkaar juist kunnen versterken?

Project 5: Leisure, maar ook wellness en care kunnen ook direct of indirect gerelateerd zijn aan andere ruimtelijk-economieën zoals wonen, services, de landbouwsector (en wellicht ook scheepvaart). Leisure, wellness en care hebben baat bij de eigenschappen en kwaliteiten van deze economieën. Het is vervolgens de vraag in hoeverre ze een versterkende rol kunnen spelen in relatie tot deze economieën.

Project 6: Door leisure, wellness en care komen bewoners, bezoekers en gebruikers veelal rechtstreeks met elkaar in contact. Wat is de relatie tussen bewoners, bezoekers en gebruikers? Leiden verschillen in verwachtingen, wensen en eisen en de daar uit voortkomende veranderingen in de ruimtelijke inrichting tot vraagstukken op gebied van leefbaarheid?

Project 7: Het Waddengebied mag dan verheven zijn tot Unesco- Werelderfgoed gebied, het is internationaal geen gebied met een ijzersterk imago, waar de hele wereld deelgenoot van wil zijn. Vooralsnog is het gebied vooral voor 'binnenlandse' consumptie, en trekt het relatief veel Duitsers. Daar moet het gebied het mee doen. Terwijl de ontspanningseconomie van het Waddengebied internationaal maar beperkt op de kaart staat, wordt het wel steeds nadrukkelijker een schakel in internationale toeristische netwerken, in het bijzonder de recreatievaart met routes die van Frankrijk tot de Oostzee leiden. Op welke wijze kan het Waddengebied internationaal gezien worden gepositioneerd en kan er regionaal van worden geprofiteerd, en waarin liggen kansen voor verdere ontwikkeling van het Waddengebied, gegeven internationale ontwikkelingen en trends?

Project 8: Alle bovengenoemde projecten raken de gebiedsontwikkeling op basis van bestaande paradoxen en onevenwichtigheden, gegeven de kansen die er zijn als gevolg van de aanwezige gebiedskwaliteiten en de opkomende ontspanningseconomie. De vraag is hoe de verschillende projecten afzonderlijk bijdragen aan een gezamenlijk ontwikkelingsperspectief voor het Waddengebied, en een daarvan af te leiden ontwikkelstrategie gericht op het behoud van bestaande kwaliteiten en op de ontwikkeling van daar van af geleide kwaliteiten en nieuwe kwaliteiten voor het Waddengebied.

Door de sterke verbondenheid tussen ruimte en ruimtelijke kwaliteit enerzijds en toerisme, leisure, wellness en care anderzijds is het relevant om potentiële synergie en strategieën voor ruimtelijke ontwikkeling te onderscheiden. Een integrale benadering kan nieuw licht werpen op de relatie tussen het behoud van ruimtelijke kwaliteiten en ruimtelijk-economische ontwikkelingen. De centrale vraag is hoe het Waddengebied met haar natuurlijke en landschappelijke kwaliteiten een hoofdrol kan spelen in de ontwikkeling van de nationale en internationale ontspanningseconomie, en hoe hier van kan worden geprofiteerd ten behoeve van de natuurlijke, landschappelijke en ruimtelijk-economische ontwikkeling van het Waddengebied zelf.

Budget:

Voor de uitvoering van het onderzoek van dit werkpakket door promovendi en postdocs in een tiental onderzoeksprojecten is ca. 3 - 4 miljoen euro nodig. Dit bedrag is mede afhankelijk van de beschikbaarheid van gegevens en kan lager uitvallen als gebruik kan worden gemaakt van data die ook binnen andere werkpakketten van WaddenWelzijn of in het implementatie plan Waddenmonitor worden verzameld.

3.8. Werkpakket H:

Erfgoed en sociale en economische duurzaamheid, combineert de domeinen 1) landbouw, 2) toerisme en 3) bewoning en wonen met de thema's II) kennis van duurzaamheid, III) regelgeving, governance en ruimtelijke ontwikkeling IV) bedrijvigheid en ondernemerschap en V) gemeenschapsvorming.

Domein → ↓ Thema	Economische "bottom line"		Sociale "bottom line"		Economische "bottom line"	
	1. Landbouw	2. Toerisme	3. Sociale omgeving (bewonen/wonen)	4. Cultuur-historie	5. Energie	6. Havens
I. Innovatie en onderwijs						
II. Kennis van Duurzaamheid						
III. Regelgeving, governance en ruimtelijke ordening						
IV. Bedrijvigheid en ondernemerschap						
V. Gemeenschapsvorming						
VI. Gezondheid en kwaliteit van leven						

Tabel 3h: Erfgoed en sociale en economische duurzaamheid

Trekkers:

Jos Bazelmans

Betrokkenen:

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, provincies, diverse regionale en lokale NGOs op het gebied van erfgoedzorg

Introductie:

In Europa is sinds de val van de Muur sprake van een herinneringskoorts (Huysen, 1995). De ondergang van de communistische wereld betekende geen 'end of history' maar juist een intensivering van de belangstelling voor het verleden en het materiële en immateriële erfgoed. In veel van de meer sprekende gevallen, bijvoorbeeld in de Baltische staten, in de staten op de Balkan of in Spanje, betreft het de vaak moeizame articulatie en emancipatie van de persoonlijke en sociale geschiedenis van de vele slachtoffers van verschillende vormen van oorlogs- en staatsgeweld van de 'korte' 20ste eeuw. Een voorbeeld is de groei van de belangstelling voor en de verbreding van de participatie in de jaarlijkse herdenking in het Oostenrijkse Bleiburg van de terechtstelling in mei 1945 van een groot aantal tegenstanders van de partizanenleider Tito. De officiële en gevestigde geschiedschrijving van nationale staten moet steeds meer alternatieve geschiedenissen van zeer verschillende zelfbenoemde (slachtoffer)groepen naast zich dulden. Naast officiële momenten en monumenten van herdenking is in Europa in de laatste decennia een veelheid aan ceremoniële bijeenkomsten en gedenktekenen ontstaan die herinneren aan kleinere en groter gebeurtenissen in de lange geschiedenis van het Europese continent. Denk bijvoorbeeld aan het nieuwe slavernijmonument in het Amsterdams Oosterpark. De 'gedisciplineerde geschiedenis' van het historisch-wetenschappelijke establishment heeft tegenwoordig een 'wilde herinnering' naast zich te dulden: de meerstemmige, pluriforme verhalen over en door individuen, families, dorpen en vele andere, veel relatief kleine gemeenschappen (Jonker, 2008). Er is in de laatste decennia, als een effect van een globaliserende én lokaliserende samenleving, een veelvoud van meer of minder geïnstitutionaliseerde vormen van historische voorstellingen, elk met hun

eigen karakter, doel en functie ontstaan. In allerlei vormen van (nieuw) immaterieel en materieel erfgoed wordt fors geïnvesteerd om zo de identiteit van uiteenlopende sociale groepen, van families tot taalgroepen, vorm te geven en van generatie op generatie over te dragen.

Ook in het Waddengebied is sprake van een proliferatie van de ‘wilde herinnering’. Wat te denken van de volledige herbouw van een oude, verdwenen molen in Hollum (Ameland), of de succesvolle openstelling van de kazematten van Kornwerderzand door een omvangrijke groep van vrijwilligers; het private onderhoud van het drenkelingenkerkhof op Schiermonnikoog of de proliferatie van dorps- en provinciale geschiedschrijvingen (Bazelmans, 2009). Voor het Waddengebied – als deel van het Friese cultuurgebied - is met bijvoorbeeld het werken van de Fryske Akademy al lang sprake van een interessante interactie tussen “gedisciplineerde geschiedenis” en ‘wilde herinnering’. En met Lancewad is recentelijk een uitputtende, breed toegankelijke, (cultuur-)historische informatie- en kennisinfrastructuur ontstaan. Studie dient echter ook gemaakt te worden van het genre, de inhoud, waardering en werking van de vele vormen van geschiedenis, herinnering en herdenking die relevant zijn voor de verschillende actoren binnen het gebied van de Wadden: individueel, sociaal, cultureel (incl. (toeristisch-)economisch) en politiek. In welke vormen van behoud en ontwikkeling van immaterieel en materieel erfgoed komt dit tot uitdrukking? Welke effecten heeft deze omgang met het verleden en zijn resten op lokale en regionale sociale verbanden? Wat zijn de kosten? Wat levert het op, mede in relatie tot nieuwe mogelijkheden om (belevenis)toeristen te trekken en bezig te houden? Uiteraard is het de vraag hoe het veelvormige historische vertoog zich verhoudt tot de voorstelling van de Wadden als natuurgebied. Interessant in dit verband is bijvoorbeeld het bewoners van het gebied opgestelde Pleidooi van Pingjum (2007) dat het Waddengebied nadrukkelijk én uitsluitend ‘neerzet’ als cultuurgebied.

Rationale:

In het waddengebied leven al bijna drieduizend jaar aaneensluitend mensen. Het gebied beschikt daarom over een bijzonder en rijk cultureel erfgoed, zowel in materiële als immateriële zin, zowel in roerende als onroerende zin, en zowel in de gebouwde omgeving van gehuchten, dorpen en steden als in het agrarische cultuurlandschap. Dit veelsoortige erfgoed laat niet alleen zien hoe eerdere generaties vorm hebben gegeven aan een (economische) bestaans- en (sociale) levenswijzen maar ook aan verschillende culturele identiteiten, van het niveau van de persoon en zijn familie of ambacht tot provincie en de staat. Deze identiteiten vonden hun bestendiging in de succesvolle overdracht van de ene op de andere generatie van voor de betreffende gemeenschap betekenisvol erfgoed (cf Weiner, 1992). Feitelijk gaat het hier om duurzaamheid in haar primordiale vorm: wie was op welke wijze in staat in concurrentie met andere groepen dat wat van waarde wordt geacht aan navolgende generaties over te dragen? Deze vraag is meer dan ooit binnen het waddengebied aan de orde. Secularisering, ontzuiling, vergrijzing, demografische krimp, agrarische schaalvergroting en een veelheid aan andere processen maakt het niet vanzelfsprekend dat de bewoners van het gebied iedere keer opnieuw een toekomst kunnen geven aan het eigen verleden en een verleden kunnen geven aan de toekomst.

Het belang van de instandhouding van een herkenbaar cultuurlandschap en van het culturele erfgoed wordt ook in politiek, bestuur en beleid onderkend. Zo spreekt het Beheer- en ontwikkelingsplan Waddengebied van het Regionaal College Waddengebied over het cultuurlandschap en het culturele erfgoed “als een rijke erfenis die doorgegeven dient te worden.” “Behoud door gebruik” zo vervolgt het plan “draagt [...] bij aan de identiteit en leefbaarheid van het gebied”. Behoud en ontwikkeling is te realiseren door:

- bewustwording van deze waarden te stimuleren;

- bescherming en gebruik te faciliteren;
- participatie van bevolking en organisaties te bevorderen;
- deze waarden te benutten en te verankeren in ruimtelijke beleidsplannen en
- kleinschalige vormen van historisch medegebruik te realiseren ten dienste van recreatie en educatie (Beheer- en Ontwikkelingsplan Waddengebied 2008, 39).

Dit werkpakket beoogt kennis te verzamelen om deze doelen te bereiken. De beoogde kenniswinst zal vooral vorm krijgen in kleinschalige, experimentele en praktisch-georiënteerde pilots, waarin lokale en regionale GO's en NGO's het voortouw hebben.

Projecten:

Binnen het werkpakket worden vier projecten onderscheiden:

1. Herinnering en geschiedenis in het Waddengebied: kwalitatief en kwantitatief

Welke vormen (genre, inhoud en waardering) van herinnering en geschiedenis zijn tegenwoordig te onderscheiden die relevant zijn voor de verschillende actoren binnen het gebied van de Wadden? Hoe kreeg en krijgt de 'co-evolutie' van de gedisciplineerde geschiedschrijving van professionele experts enerzijds en de 'wilde herinnering' van (groepen) van leken en amateur-archeologen en –historici vorm? Hoe manifesteren vormen van herinnering en geschiedenis zich in geschrift, beeld en gebouwde omgeving? Welke rol spelen deze manifestaties van herinnering in geschiedenis in het individuele, sociale, (toeristisch-)economische en politieke domein?

2. Herbestemming en herontwikkeling van 'rotte kiezen', verlaten kerken, 'ontboerde' boerderijen en gesloten industrieel erfgoed

Aard en omvang probleem redelijk tot goed bekend (Harmsen & Van der Waal, 2008 en Bakker, 2009). Grote nationale (beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg, 2009) en provinciale beleidsmatig aandacht. Nu: hoe ontwikkelen en uitvoeren herbestemming en herontwikkeling? Zie het eerder besproken icoonproject.

3. Vitaal en herkenbaar cultuurlandschap: tussen ecologisch en geglobaliseerd boeren.

Noord-Nederlandse kustgebied grotendeels oud agrarisch cultuurlandschap: processen van schaalvergroting en intensivering gaan door. Paradox: boerenstand nam en neemt enorm af maar hun invloed op het grootste deel van ons landschap wordt alleen maar groter. Tegenbeweging van ecologische landbouw. Hier zijn alle vragen van RCW relevant:

- bewustwording van deze waarden te stimuleren;
- bescherming en gebruik te faciliteren;
- participatie van bevolking en organisaties te bevorderen;
- deze waarden te benutten en te verankeren in ruimtelijke beleidsplannen en
- kleinschalige vormen van historisch medegebruik te realiseren ten dienste van recreatie en educatie (Beheer- en Ontwikkelingsplan Waddengebied 2008, 39).

4. Uitvoerende kunsten en de verbeelding van verwachtingen van de toekomst

PM

Budget:

PM

4. Conclusies

De onderzoeksagenda WaddenWelzijn bestaat uit 8 werkpakketten, die elkaar aanvullen en ten dele overlappend zijn. Dat kan ook niet anders, want de thema's en domeinen zijn nog niet voldoende scherp afgebakend. Ook zal er overlap zijn met andere onderzoeksagenda's, zoals WaddenVerleden en WaddenMonitoring. WaddenWelzijn is niet afhankelijk van WaddenKlimaat of WaddenNatuur. Het is er wel mee verbonden. WaddenWelzijn benadert het Waddengebied vanuit en ten dienste van bewoners die er leven, werken, wonen en er ontspannen. Dat ontspannen doet er ook een ander groot deel van Nederland. Daar is niets mis mee, maar de basisbenadering van WaddenWelzijn is in eerste instantie aandacht voor de bewoners, die er zich in welzijn, gezondheid en voorspoed willen en moeten kunnen ontwikkelen. Daar gaat sociale duurzaamheid voor het Waddengebied over. Zonder bewoners en hun ontwikkeling is het Waddengebied ten dode opgeschreven. Het is uiteraard theoretisch mogelijk een hek met doorlaatpoortjes om het Waddengebied en de Waddeneilanden te zetten, maar in het onderzoeksprogramma WaddenWelzijn is dat niet aan de orde.

Het Waddengebied is volgens velen een uniek gebied in Nederland en zelfs in Europa. Ook zonder bewoners blijft dit gebied een prachtig stuk natuur. Maar met de bewoners die er leven en werken, is dit gebied meer dan natuur. De bedreigingen voor het Waddengebied zijn van velerlei aard, maar geen ervan is op zich desastreus. Al vele honderden jaren kent het Waddengebied bedreigingen van natuurlijke en sociale aard. Daar heeft men steeds het hoofd aan kunnen bieden op een veelsoortige manier. Op Ameland anders dan in Dokkum en op Schiermonnikoog anders dan in Harlingen. Dat is de kracht van het Waddengebied en haar bewoners. Met de onderzoeksagenda WaddenWelzijn willen we die kracht verbreden, verdiepen en intensiveren, door op theoretisch en op praktisch gebied onderzoeksprojecten voor te stellen. Die projecten kunnen theorieopbouwend zijn, maar ook beleidsondersteunend of interveniërend en dat samen met of ten dienste van bewoners, bestuurders, het bedrijfsleven, de overheid, de natuurbeschermers en de toeristen.

Literatuur

- Bakker, G. (2009). *Tink om 'e tsjerken. Inventarisatie Friese kerken*, s.l.
- Bazelmans, J. (2009a). *Geschiedenis, herinnering en beleving: Naar een cultuurhistorische en sociaal-wetenschappelijke onderzoeksagenda voor het waddengebied*. Waddenacademie: Leeuwarden.
- Bazelmans, J. (2009b). *Gedeelde ruimte. Het waddengebied in dertig ontmoetingen*. Franeker.
- Becker, G. (1993[1964]). *Human capital*. University of Chicago Press: Chicago.
- Beheer- en ontwikkelingsplan Waddengebied (2008). *Léven in de Wadden*. Regionaal College Waddengebied, s.l.
- Clarke, D.L. (1968). *Analytical archaeology*. Londen.
- Coleman, J. (1990). *Foundations of social theory*. Belknap Press: Cambridge, MA.
- Commissie Meijer (2004). *Eindrapport Adviesgroep Waddenzeebeleid*. Den Haag.
- Daly, H. E. (1996). *Beyond growth*. Beacon Press: Boston.
- Dijk, J. van, en H. Folmer (2009). *Analyse van sociaal-economische problemen in het Waddengebied. Position paper sociale en ruimtelijke economie*. Waddenacademie: Leeuwarden.
- Elkington, J. (1998). *Cannibals with forks – the triple bottom line of 21st century business*. New Society Publishers: Gabriola Island, BC, Canada.
- Faber, N., Jorna, R.J. and van Engelen, J. (2005). The sustainability of 'sustainability' – a study into the conceptual foundations of the notion of 'sustainability'. *Journal of Environmental Assessment Policy and Management*, Vol. 7, 1, pp. 1-33.
- Georgescu-Roegen, N. (1971). *The entropy law and the economic process*. Harvard University Press: Cambridge, MA.
- Godelier, M., (1986). *The mental and the material. Thought economy and society*. Londen: Verso.

- Harmsen, H., en G. van der Waal (2008). *De oude kaart van Nederland. Leegstand en herbestemming*. Den Haag: Atelier Rijksbouwmeester.
- Kabat, P. et al. (2009). *Integrale kennisagenda van de Waddenacademie: Kennis voor een duurzame toekomst van de Wadden*. Waddenacademie: Leeuwarden.
- Klamer, A. (2005). *In hemelsnaam! Over de economie van overvloed en onbehagen*. Kampen: Ten Have.
- Jensma, G. (2005). Kangeroe naast kievit. Over beeldvorming en overdracht van Friese cultuur en geschiedenis, *It Beaken* 70, 23-40.
- Jorna, R.J. (2006). Knowledge creation for sustainable innovation. In Jorna, R.J. (Ed.), *Sustainable innovation – the organizational, human and knowledge dimension*. Greenleaf, Sheffield, UK.
- McElroy, M., Jorna, R. and van Engelen, J. (2006). Rethinking social capital theory: a knowledge management perspective. *Journal of Knowledge Management*, 10, 5, 124-136.
- McElroy, M. 2008. *Social footprints: Measuring the social sustainability performance of organizations*. PhD Thesis. Groningen: Groningen University.
- McGillivray, M. & M. Clarke (2006). *Understanding human well-being*. United Nations University Press: Tokyo.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L. and Randers, J. (1992). *Beyond the limits – confronting global collapse, envisioning a sustainable future*. Chelsea Green: Post Mills, Vermont.
- Mincer, J. (1958). Investment in human capital and personal income distribution. *The Journal of Political Economy*, 66, 4, 281-302.
- Ostrom, E. and Ahn, T. K. (2003). *Foundations of social capital*. Edward Elgar: Cheltenham, UK.
- Planologische Kern Beslissing (PKB)* (2006). Derde Nota Waddenzee gehouden op 24 januari 2006 te Ameland.
- Pleidooi van Pingjum* (2009). http://www.lancewadplan.nl/fileadmin/lancewad/pdf_files/Pleidooi_van_Pingjum.pdf .
- Porritt, J. (2005). *Capitalism as if the world matters*. Earthscan: London.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone*. Simon and Schuster: New York.
- Ranga, L. M., Miedema, J., & Jorna, R. J. (2008). Enhancing the innovative capacity of small firms through Triple Helix interactions: challenges and opportunities. *Technology Analysis and Strategic Management*, 20, 697-716.
- Schultz, T. (1961). Investment in human capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-16.
- Simon, H. A. 1969. *The Sciences of the Artificial*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Soddy F. 1922. *Cartesian Economics: The Bearing of Physical Science Upon State Stewardship*. Hendersons: London.
- Verrips, J. (1988). Holisme en Hybris, *Etnofoor 1* (1), 35-56.
- Wackernagel, M. and Rees, W. (1996). *Our ecological footprint – reducing human impact on the earth*. New Society Publishers, Gabriola Island, BC, Canada.
- Waddenzee commissie (commissie Mazure) (1974). *Rapport van de Waddenzee commissie, Advies inzake de voor- en nadelen van inpolderingen in de Waddenzee*. Den Haag.
- Weiner, A. (1992). *Inalienable possessions. The paradox of keeping-while-giving*, Berkely: University of California Press
- West, M.A., & J.L. Farr (Eds.).1990. *Innovation and Creativity at Work*. Chichester: John Wiley.